

ASKOS IZ MITREJA U JAJCU*

(Uz poseban osvrt na mitraizam kao na imitaciju kršćanstva)

UDK 902.2(497.6 Jajce)
903.05
904:726.1
Izvorni znanstveni članak
Prihvaćeno: 10. X. 2001.

Mr. Alka Domić Kunić
HR – 10000 Zagreb
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ante Kovačića 5

Autorica objelodanjuje dosad nepoznati askos, nađen u mitreju u Jajcu, nastojeći mu iznaći mjesto i ulogu unutar mitraičkog obreda. Pritom koristi priliku da raspravlja o pojavnosti i karakteru zapadnog mitraizma, dajući za pravo apologetima kršćanstva koji su tvrdili da mitraizam nije ništa drugo nego sotonska imitacija kršćanstva.

Ključne riječi: askos, mitraizam, kršćanstvo, obredi, apologeti (*Key words:* askos, Mithraism, Christianity, rituals, apologists)

U privatnom posjedu nalazi se brončani askos (sl. 1 a, b) koji, prema vjerodostojnim usmenim podacima, potječe iz mitreja u Jajcu. Svjetlo dana ugledao je prilikom građevinskih radova koji su se u godinama između dva svjetska rata izvodili u Jajcu, na području koje je pokrivalo i mitrej. Prema usmenom priopćenju danas pokojnog F. Harazima, jednog od građevinskih inženjera, svetište je bilo otkriveno, a najljepši nalazi izvađeni prije nego li su o nalazu bili obaviješteni nadležni iz *Društva za sačuvanje starina u srezu jajačkom*.¹ Društvo je lokalitet istražilo u rujnu 1931., pismeno se zatim obrativši M. Abramiću, tadašnjem direktoru Arheološkog muzeja u Splitu, da ga zamoli za stručno mišljenje i savjet u vezi s konzervacijom nalazišta, priloživši mu dva snimka i situacijsku

* Zahvaljujem Goranki Lipovac na podacima potrebnim za bolji uvid u same misterije, Mirzi Hasanu Čemanu i Darku Periši na informacijama vezanim uz lokalitet, Remzi Košćević i Damiru Doračiću za stručno mišljenje o metalnom posudu te Davoru Šiftaru na snimcima jajačkog askosa.

¹ 1920-tih i 1930-tih godina bilo je različitih gradnji na području unutar kojeg se nalazi i Mitrino svetište. Prilikom jedne od njih iskopan je i dotični askos, pripavši jednom od inženjera koji su rukovodili radovima. Nije mi poznato što je osim askosa još bilo uzeto. Mitrej je u tome području bio jedino antičko zdanje, budući da se taj dio Jajca nalazio *extra muros*. Tako i podatak da je askos bio nađen upravo u mitreju dobiva na vjerodostojnosti, tim više što je i sam inženjer F. Harazim spominjao "svetište boga Mitrasa" iz kojeg su potjecali spomenuti nalazi.

Slika 1 (a, b). Askos iz mitreja u Jajcu. – Fig. 1 (a, b) askos from the Mithraeum in Jajce

skicu otkrivenog mitreja.² Iz Abramićeva pismenog odgovora naslućuje se da u prepisci nije bilo spomena sitnije pokretne građe, budući da on kaže: “Neznam koliko je utvrđeno inventara u hramu perzijskog boga Mitre, ali na jednoj slici opažam nekoliko žrtvenika i kip Cautopatasa”. Na sitne nalaze nije naišao niti D. Sergejevski koji je sljedećih godina istraživao jajački mitrej i objavio ga 1937. godine.³

Kako će se iz daljnjeg teksta vidjeti, mitreji općenito oskudijevaju sitnim inventarom, no glavna otežavajuća okolnost da se askos s potpunom sigurnošću smjesti u vremensko-prostorne okvire kojima pripada mitrej u Jajcu i da mu se pripíše uloga koju je mogao imati u svetištu, upravo je činjenica da, koliko mi je poznato, ne postoje analogije. Naime, niti u jednom mitreju koji je obradio Vermaseren u *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, a niti u radovima različitih autora o pojedinim mitrejima, uopće nema spomena sličnog brončanog posuđa.

Iako je uvriježeno govoriti o “brončanom posuđu”, riječ je zapravo o slitini bakra s nečistim cinkom (mesingu), uobičajenoj u rimsko doba za izradu kovinskog posuđa. Patina jajačkog askosa je vrlo tamna, skoro crna, te vrlo fina, ujednačena, nastala pos-

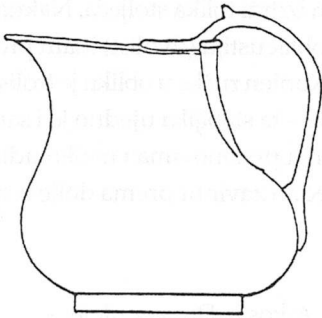
² Riječ je o pismu br. 14/32 od 25. ožujka 1932. Za preslike toga pisma i Abramićeva pismenog odgovora (broj 287 od 16. travnja 1932.) zahvaljujem D. Periši. Osim te prepiske, postoji i izvješće o iskopavanju, koje je sastavilo Društvo za očuvanje starina 4. ožujka 1932. godine, te dva pisma koja je Društvo uputilo D. Sergejevskom (od 30. lipnja 1933. i od 5. veljače 1935.), tražeći od njega stručnu pomoć (Bojanovski 1988, 293).

³ Sergejevski 1937.

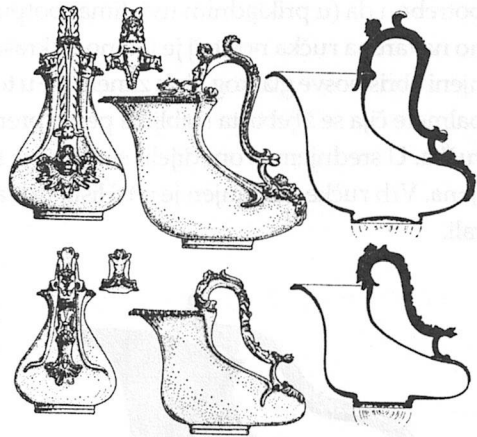
tupno i kroz duže vrijeme, u uvjetima koji su pogodovali konzervaciji (askos je dugo vremena morao ležati u vodi ili u zrakopraznom prostoru). Na dnu posude, na rubu usta i na dijelovima ručke probija izvorna zlatasta boja.

Dimenzije askosa su: visina 15,5 cm (do vrha ustiju) odnosno 17,5 cm (do vrha ručke), promjer ustiju 8,5 cm (po dužini) odnosno 4,5 cm (po širini, na najširem dijelu; 2,2 cm na najužem), promjer vrata 3 cm, opseg vrata 10 cm, promjer trbuha 10 cm, opseg trbuha 30 cm, promjer dna 6 cm, visina noge 7 mm, dužina ručke 16 cm, promjer ručke 1 cm, debljina posude (mjerena na ustima) 3 mm, težina 1 kg i 22 dkg, obujam 4 dl. Nažalost, nisu provedene analize (rentgensko snimanje, centralna rotacijska analiza i analiza radioaktivnog olova) koje bi dale odgovore na neka pitanja vezana uz tehnologiju izrade te uz dataciju i provenijenciju posude.

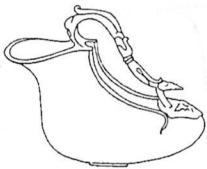
Askos iz Jajca izrađen je u tehnici lijevanja, što mu daje izvjesnu ekskluzivnost, budući da je većina nadenog kovinskog posuda od lima oblikovanog iskucavanjem.⁴ Zahvalju-

Slika 2. Askos iz Stare Zagore. –
Fig. 2. Askos from Stara Zagora

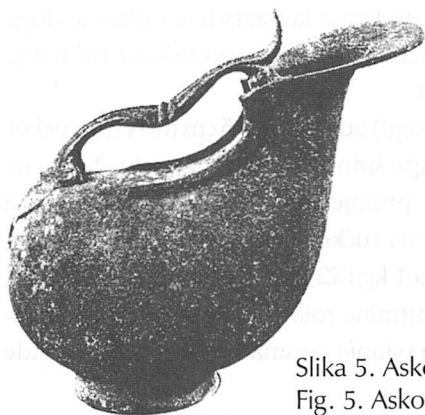

Slika 4. Askosi iz Polhova Gradeca. –
Fig. 4. Askoi from Polhov Gradec

Slika 3. Askos iz Smočana (grob 1). – Fig. 3. Askos from Smočan
(grave no. 1)

⁴ Lijevanje i iskucavanje dvije su osnovne tehnike. Pri lijevanju su se koristili kameni kalupi, a proizvod se doradivao na glodaču. Lijeване su posude ponekad imale tako tanke stijenke, da su se doimale kao iskucane od lima (što nije slučaj s jajačkim askosom). U prilično opsežnoj literaturi o brončanom posudu tehnologija izrade premalo je zastupljena (o tome je pisao A. Mutz, *Die Kunst des Metalldreihens bei der Römern*, Basel – Stuttgart 1972.), pa su u tom smislu od velike važnosti antički izvori (Vitruvije, Plinije) i metalografske analize. Usp. Breščak 1982, 27.

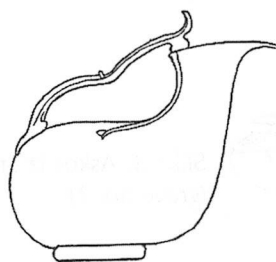

Slika 5. Askos iz Bostona (Alfred Greenough Collection). –
Fig. 5. Askos from Boston (The Alfred Greenough Collection)

jući upravo lijevanju askos je tako dobro očuvan, budući da mu je ono dalo masivnost potrebnu da (u prikladnim uvjetima) potpuno neoštećen izdrži tolika stoljeća. Naknadno navarena ručka nositelj je jedinog ukrasa, ukoliko se oblik ustiju (dvolist) i sam profinjeni obris posve glatkog tijela zanemare u tom pogledu. Korijen ručke u obliku je trolisne palmete čija se žljebasta stabljika penje prema vrhu ručke – ta stabljika ujedno je i sama ručka. U srednjem svom dijelu stabljika je stegnuta dvama prstenovima i malko udubljena. Vrh ručke raščlanjen je u tri lista – dva otvorena i jedan zavinut prema dolje u spirali.

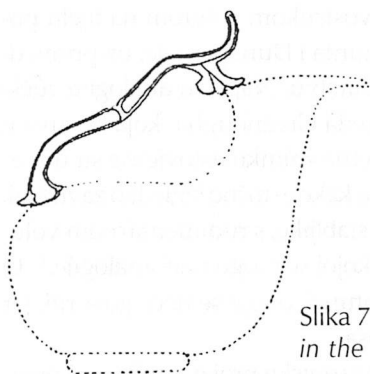
Slika 6 (a, b). Askos iz Dunapentele. –
Fig. 6 (a, b). Askos from Dunapentele

Jajački askos elegantnog je oblika, sigurnih linija i savršeno uravnotežen, pa u svemu pokazuje da je riječ o radu majstora-znalca iz dobro uhodane radionice. Dok je askos iz Stare Zagore (sl. 2) više nalik na vrč, a askosi iz Smočana (sl. 3) i Polhova Gradeca

(sl. 4) izduženi su i "patkoliki", jajački je najbliži askosima iz Bostona (sl. 5) i Dunapentele (sl. 6 a, b), usprkos različitoj tehnici izrade (jajački je, kako rekosmo, lijevan, a druga dva su od brončanog lima). Askosi nalik na bostonski i dunapenteleški – od iskucanog brončanog lima, s dvije usporedne bore na leđima koje imitiraju šav na kožnatoj mješini, italiski su proizvodi vrlo rašireni po čitavom Carstvu tijekom ranog principata.⁵

Uz tipologiju i kronologiju brončanog posuđa koju su, neovisno jedan o drugome, razvili Eggers, Wielowiejski i Wolagiewitz,⁶ temelj apsolutne datacije ipak predstavlja oblik ručke i njezina ornamentika. Prema Radnóti,⁷ askosi s ručkama ukrašenim helenističkim motivima i askosi s jednostavnijim vegetabilnim ručkama istodobni su i pripadaju čitavom 1. stoljeću, a izrađivali su se u južnoitalijskim radionicama. Ručka jajačkog askosa vrlo je slična ručki iz nijmegenškog muzeja (sl. 7), koju je objavio Den Boesterd.⁸

Slika 7. Ručka askosa iz muzeja u Nijmegenu – Fig. 7. *Mithraea in the western part of Illyricum*

⁵ Renard 1952, 145. Autor spominje analogije iz Napulja, Herkulaneja, Sirije i Mađarske (Dunapentele).

⁶ H. J. Eggers, Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, Jahrbuch der Römisch-germanischen Zentralmuseums, 2, Mainz 1955; J. Wielowiejski, Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi, Wrocław 1970.; Wolagiewitz, Der Zufluss römischer Importe in das Gebiet nördlich der mittleren Donau in der älteren Kaiserzeit, Zeitschrift für Archäologie, 4, 1970. Prikazano tablično, te tri kronologije za prva dva stoljeća Carstva izgledaju ovako:

Eggers	Wielowiejski	Wolagiewitz
B1 (0.-50. godina)	B1a (10.-40. godina) B1b (40.-70. godina)	B1a (10.-40. godina) B1b (40.-70. godina)
B2 (50.-150. godina)	B2a (70.-120. godina) B2b (120.-180. godina)	B2 (70.-170. godina)
C1 (150.-200. godina)	C1 (180.-230. godina)	C1 (170.-?210. godina)

Navod literature i same kronologije (podešene za srednju Europu) preuzeti od Wielowiejski 1977, 145, 147. Prvu je pak tipologiju brončanog posuđa načinio H. Willers (Neue Untersuchungen über die Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien, Hannover 1907.) (podatak kod Breščak 1982, 11, bilj. 13, koji u bilješkama 14-21 navodi i novije tipološke studije utemeljene na Willersovoj).

Ručka askosa (koji nije očuvan) u svemu je nalik na jajačku, osim u dužini (14,4 cm) i u načinu izvedbe završetka koji se drži ustiju posude. Nijmegenška ručka ima jedan list koji strši prema gore, dok se za rub ustiju drži izbojkom nalik na pupoljak (koliko se to može razabrati sa snimka), dok jajačka ručka ima dva lista pružena uvis te treći zavnut u volutu kojom je pričvršćena uz usta. Glede donjeg završetka ručke, pričvršćenog o trbuh, ne mogu se povlačiti sigurne usporednice, jer se iz snimka nijmegenške ručke ne razabire kako je on izgledao, a niti iz autorova opisa to nije posve jasno – on samo spominje da donji kraj završava s dvije veće i dvije manje volute. Ručka iz nijmegenškog muzeja, nađena u samome Nijmegenu ili u okolici, južnoitalski je proizvod iz 1. st.⁹ Den Boesterd spominje slične primjerke koji se nalaze u Londonu, a također potječu iz južne Italije. Ručka pak askosa iz Dunapentele (*Intercisa*), objavljenog kod Radnótija¹⁰ (sl. 6 a, b), sličnija je nijmegenškoj negoli jajačkoj. Radnóti ju je opisao kao jednostavno raščlanjenu peteljku s natrag svinutim listom na ustima i dvostrukom volutom na tijelu posude. Spominje slične ručke s askosâ iz Pontinija, Karnunta i Dunapentele, uz primjedbu da je ta jednostavna inačica bila vrlo raširena po Carstvu. Najbližu analogiju ručki jajačkog askosa predstavlja ručka askosa iz zbirke Alfreda Greenougha, koja se čuva u Muzeju lijepih umjetnosti u Bostonu (sl. 5). Sudeći prema snimku, istovjetne su u svemu, uz primjedbu da niti u ovom slučaju nije posve jasno kako je točno izgledao završetak stabljike na trbuhu – u opisu tek stoji: “Ručka u obliku stabljike, s rudimentarnom volutom na bazi”. Uz opis askosa ponuđena je literatura u kojoj se mogu naći analogije.¹¹ O ručkama ostalih askosa iz konzultirane dostupne literature¹² ovdje se neće govoriti, jer ne pokazuju nikakvih sličnosti s ručkom jajačkog askosa.

Tehnika izrade jajačkog askosa (lijevanje) upućuje na serijsku proizvodnju, no kovinsko posuđe ipak nije bilo dostupno svačijem džepu, baš kao ni sigilatne garniture. Dok se *terra sigillata* s više ili manje uspjeha imitirala i po provincijama, za kovinsko posuđe nema takvih potvrda. Radnóti mu radionice traži u južnoj Italiji, odbacujući mogućnost da su se, primjerice, askosi uopće proizvodili u provincijama.¹³ Istina, u nekim je pro-

⁷ Radnóti 1938, 145.

⁸ Boesterd 1956, 64 (br. 223) i T. X/223.

⁹ Boesterd 1956, 64, 84. Autor se glede datacije poziva na Radnótija (usp. bilj. 7).

¹⁰ Radnóti 1938, 144-145 i T. XIII/70, LII/1.

¹¹ Navod od: Comstock 1971, 335 (br. 470). Za analogije: E. Pernice, *Hellenistische Kunst in Pompeji*, 4, Berlin – Leipzig 1925. (sl. 18, Berlin); A. de Ridder, *Catalogue des bronzes de la Société archéologique d'Athènes*, Paris 1894. (br. 2930); University of Wisconsin Memorial Library, *Rome an Exhibition of Facts and Ideas*, 1954. (br. 42); M. Renard, *Antiquités Romaines, Les antiquités égyptiennes, grecques, étrusques, romaines et gallo-romaines du Musée de Mariemont, Bruxelles* 1952. (br. R 36); L. D. Caskey, u: *Annual Report, Museum of Fine Arts, Boston*, 60/1908.; *Archäologischer Anzeiger* 1909. (col. 428).

¹² Raev 1977-1978, T. 30/6 (Stara Zagora), T. 34/6 (Smočan); Breščak 1982, T. 11/105, 106 i T. 25/105 (Polhov Gradec).

¹³ Radnóti 1938, 145.

vincijama metalurgija imala dugostoljetnu tradiciju još iz pretpovijesnih vremena, pa postoje pretpostavke¹⁴ da su se pogoni u Dalmaciji (misli se tu, dakako, na bosanske rudarske i metalurške pogone) i u rimsko doba koristili za proizvodnju kovinskog posuđa, no vjerojatnije je ipak pomisliti da se ono, kao skupa roba koju nije nabavljalo svako kućanstvo, ipak uvezlo iz uhodanih italskih radionica, te da se njegova proizvodnja nije prebacivala u provincijalna metalurška središta, kojima su temelj bile drugačije tradicije. Glavno središte proizvodnje brončanog posuđa bila je Kapua, čije su radionice već od republikanskog doba bile poznate po svojim proizvodima – većinom lijevanom posuđu različitog oblika. Radionice brončanog posuđa postojale su, osim u južnoj Italiji, i u Aleksandriji i Galiji – ondje se već od ranog principata uvelike izrađivalo kvalitetno brončano posuđe, iako je ono, gledano općenito, dosta rijetko posvjedočeno na području Carstva – začuđujuće, brojnije je i kvalitetnije s lokalitetâ u barbariku (područja s onu stranu Dunava i Rajne). Ta se pojava može protumačiti samo trgovinom i diplomatskim darovima (to je osobito točno za stolno posuđe i garniture za piće).¹⁵ U Panoniju i Dalmaciju kovinsko je posuđe stizalo trgovinom, i to većinom iz južnoitalskih radionica. Posrednik je bila Akvileja, preko koje su se iliričke provincije snabdijevale robom sa Zapada. Nije teško rekonstruirati puteve kojima je brončano posuđe stizalo u veća panonska i dalmatinska središta (ondje su, naime, dokumentirani poznati, razmjerno rijetki primjerci): nizvodno Savom, pa duž bosanskih rijeka prema jugu ili pak morskim putem duž jadranske obale na kojoj je posvjedočeno nekoliko prihvatnih luka (Senija, Jader, Salona i druge). Već u ranocarsko doba, kada i struji trgovina brončanim posuđem, Sava je, kao dio podunavske riječne mreže, predstavljala glavnu vezu kroz Ilirik, ne samo između zapada i istoka, nego i između sjevera (Panonija) i juga (Dalmacija), zahvaljujući nekolicini točaka duž svojega toka koje su predstavljale priključnice na transverzalne puteve kroz Dalmaciju. Dalmacija je već od Tiberijeva vremena bila ispresijecana mrežom cesta koje su se s obale granale prema sjevernoj granici provincije. Na pravcu jedne od tih, na magistrali koja je Salonu povezivala sa Servitijem, bilo je i Jajce. Jajački je askos, dakle, prošao put kao i ostala italska roba koja je smjerala ka Dalmaciji. Tim je iz-

¹⁴ "Sa područja Bosne i Hercegovine ne posjedujemo velik broj brončanog posuđa, pa se u tom smislu osjeća praznina i slabo poznavanje proizvodnje metalnog zanata na našem području u rimsko doba. Tako je malen broj nalaza da se ne može ni govoriti o antičkom zanatstvu, što bi bilo oprečno prahistorijskim dobima (...) u kojima je bilo razvijeno metalno zanatstvo na našem području" (Paškvalin 1962, 141, bilj. 3). Isti autor malo dalje (na str. 147) kaže da se ne može kategorički tvrditi da se u Bosni u rimsko doba nije proizvodilo brončano posuđe, samo zato što nema mnogo nalaza; razvijena predrimska metalurgija upućuje na mogućnost lokalne izrade. No, on ne uzima u obzir činjenicu da su ukus i potrebe italskih doseljenika (koji su ponajviše koristili to kovinsko posuđe) bili posve različiti od onoga što im je nudila provincijalna sredina, pa je uvoz iz Italije bio (barem u prva dva stoljeća) jedino zadovoljavajuće rješenje.

¹⁵ Breščak 1982, 10.

vjesnije njegovo (južno)italsko podrijetlo, jer ga potkrijepljuju uhodani i dobro posvjedočeni trgovački putevi.¹⁶

Iz svega izloženog može se s dosta velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su askos iz Jajca i askos nepoznate provenijencije iz bostonskog muzeja proizvodi iste južnoitalske radionice, ili barem istog radioničkog kruga. Činjenica da je jajački askos izrađen tehnikom lijevanja, a bostonski tehnikom iskucavanja ne protuslovi toj pretpostavci, jer su radionice kovinskog posuđa radile u objim tehnikama; ručke su u svakom slučaju bile lijevane, što znači serijski izrađivane u kalupu, pa naknadno pričvršćivane na tijelo posuda. Posude s lijevanim ručkama, nađene u Panoniji, datiraju se različito, jer se mora uzeti u obzir duža uporaba pojedinih primjeraka, posvjedočena krpanjem i popravcima.¹⁷ Isto, dakako, vrijedi i za kovinsko posuđe iz Dalmacije, kao uostalom i za ono iz drugih provincija.

Jajački askos, ukoliko ga se, zajedno s ostalim spomenutim primjercima, smjesti u okviru 1. stoljeća, mogao je bez većih poteškoća izdržati protok vremena i nakon stotinjak-dvjestotinjak godina poslužiti nekoj (još nepoznatoj) svrsi u mitreju. No, budući da je u odličnom stanju, naoko nekorišten, slijedeći problem ostaje otvorenim: potječe li askos doista iz 1. st. (na što bi upućivale analogije) i kako to da se (skoro) kao nov našao u mnogo kasnijem mitreju, ili je možda bio izrađen u neko kasnije vrijeme (ali koje, i u kojoj radionici)? Odgovor bi se možda ipak morao potražiti u prvoj mogućnosti, na što ohrabruje činjenica da askos iz Smočana (Trakija) koji B. Raev,¹⁸ pozivajući se na Radnóttija, datira u rano 1. st., potječe iz groba koji se (prema drugim grobnim priložima) datira u sredinu 2. st. (riječ je, dakle, o rasponu od kojih 150 godina). Osim toga, i sam mitrej u Jajcu (njegova starija faza) izgleda da se može datirati u 2. st. (o tome više riječi kasnije) – kad je tome tako, onda vremenski jaz i nije nepremostiv. Brončano posuđe nije prikladno za dataciju popratne građe, upravo zbog svoje dugotrajnosti. Dok je sigilatno ili stakleno posuđe uvijek bilo u opasnosti od oštećivanja (pa mu je i uporaba bila vremenski ograničena), kovinsko je u tom pogledu bilo daleko više imuno. Dakako, postojala je mogućnost da se vrč ili zdjela od kovine oštete, ali većina ih je ipak dugo potrajala. Oštećenja nastala mehaničkim putem ili habanjem tijekom dugogodišnje uporabe razmjerno su se lako

¹⁶ Od kovinskog su se posuđa u iliričke provincije najviše uvozile garniture za piće (vrčevi, patere, kutlače, cjediljke, askosi) (Breščak 1982, 29), a zatim, dakako, i kultno posuđe te vojničke garniture (koje su možda imale svoje vlastite puteve, neovisne o robi namijenjenoj civilnom tržištu).

¹⁷ Spomenimo tek jedan primjer: brončani vrč izjaružan iz Save kod Gušća, objavljen kod V. Hoffillera, *Rimska bronsana posuda iz Gušća*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 12, Zagreb 1912., 313-314. Tehnika izrade odgovara jajačkom askosu: lijevanje i dotjerivanje na kolu; drška, posebno izlivena, pritaljena je naknadno. Vrč je italski rad iz 1. st., ali je dugo bio u uporabi, o čemu svjedoče izlivena ručka, popravljano dno i naknadno pritaljen dio između trbuha i noge.

¹⁸ Raev 1977-1978, 624, 633.

uklanjala popravcima i lemljenjem, ili se, u krajnjem slučaju, posuda dala pretopiti kako bi se sirovina mogla ponovno iskoristiti. Budući da su brončane garniture za piće i stolno posuđe bili namijenjeni imućnijim korisnicima, odlikovali su se i vrlo kvalitetnom izradom koja im je omogućavala dugovječnost. Neke od takvih garnitura nisu se koristile na stolu domaćina, već su dobile ulogu grobnog priloga ili kulturnog posuđa – razlog više da tijekom dugog vremena ostanu u odličnom stanju.

Askos je tradicionalan oblik posude¹⁹ čija je glavna funkcija točenje pića u čaše. Piće (tu se na prvome mjestu misli na vino) se pripremalo u velikim kantarima (vino se tu miješalo s vodom i začinima), iz kojih se zatim zimalo i uz pomoć vrčeva (među koje pripada i askos) dijelilo. Osim toga, askos je lako zamisliti i kao vrč iz kojeg se lijevala voda za pranje ruku i umivanje. U svakom slučaju, uporabnu funkciju pratio je estetski dojam koji je na korisnika ostavljao profinjen oblik posude, tim više što je elegantnu liniju pratio i ukras, u pravilu smješten na ručki. Brončano je posuđe bilo osobito atraktivno zahvaljujući zlatastoj boji. Garniture sastavljene od brončanog vrča ili askosa, te pripadajuće zdjele ili tanjura, predstavljale su pravi ukras na stolu. No, jajački askos valja promotriti i iz drugog kuta, imajući na umu karakter mjesta gdje je bio nađen. Stoga se valja upitati kakvu je funkciju i svrhu mogao imati jedan brončani askos u okruženju svetišta misterijskog kulta? Odgovor je tim teže dokučiti što askos iz Jajca, kako se čini, zasad nema nikakvih analogija u okvirima mitraičkog kulta.

Podimo od pretpostavke da je jajački askos imao kulturnu funkciju. Na nju upućuje njegova razmjerno velika težina (koja isključuje čestu uporabu pri stolu, za razliku od posuđa od metalnog lima koje je bilo lagano i stoga pogodno za rukovanje) i razmjerno mala zapremnina od samo 4 dl (tekućina koju je sadržavao imala je, dakle, simbolični značaj). Čista linija i neutralan biljni ukras na ručki ne odaju njegovu moguću zadaću unutar kulta; za razliku od toga, velik broj kulturnog posuđa iz mitrejâ (koje je, usput rečeno, bilo od keramike, a riječ je većinom o tanjurima/plitkim zdjelama i pseudoskifosima) nosi na sebi simboličke prizore povezane sa samim kultom. Pa ipak, odsutnost kulturne ornamentike ne oduzima ovome askosu njegovu moguću obrednu zadaću. Ostat će do daljnjega neizvjesno je li se on koristio sam ili kao dio garniture (primjerice, sa zdjelom), kako bi to inače bilo uobičajeno.

U pokušaju otkrivanja funkcije askosa u Mitrinom svetištu, nameću se sljedeće mogućnosti:

¹⁹ Mnoge oblike Rim je preuzeo iz helenističke baštine koja se pak temelji na starim grčkim tipovima. Neki se oblici tijekom mnogih stoljeća skoro uopće nisu mijenjali – to se u prvome redu odnosi na askos i vrč s trolisnim kljunom. Iako askos zapravo nije prikladan za izradu od kovine, ipak su ga, kao stari oblik, preuzele južnoitalske radionice metalnog posuđa (Radnóti 1938, 137).

1. bio je to zavjetni dar,
2. služio je pri inicijaciji: a) za pranje ruku, b) za posvećivanje kandidata,
3. koristio se pri obrednoj gozbi: a) za pranje ruku, b) pri stolu,
4. služio je kod žrtvenika, za gašenje vatre,
5. u mitreju se našao posve slučajno.

Posljednju mogućnost odmah valja odbaciti kao prilično nevjerojatnu, a ostale pojedinačno razmotriti nakon digresije o prisutnosti mitraizma u zapadnom dijelu Rimskoga Carstva, te o samom jajačkom mitreju.

Najraniji dodir mitraizma s rimskom državom opisao je Plutarh u knjizi o Pompeju, u dijelu u kojem je spomenuo kilikijske gusare protiv kojih je Pompej ratovao. On za njih kaže: "Također su sami prinostili čudne žrtve u Olimpu i slavili svoje tajne mističke obrede, od kojih su se oni Mitrini očuvali do današnjeg dana; a prvi su ih uveli gusari".²⁰ Iako su neki stručnjaci na čelu s F. Cumontom u tome vidjeli početke štovanja Mitrinog kulta u Italiji, jaz od kojih 150 godina između vremena o kojemu govori Plutarh i prvih sigurnih svjedočanstava prisutnosti mitraizma u Rimu odviše je velik da bi se moglo govoriti o prakticiranju toga kulta već od kasnorepublikanskih vremena. Prije valja pomisliti na drugu mogućnost: gusari su sa sobom donijeli dašak izvornog perzijskog kulta koji se nije ukorijenio niti je ikada zaživio u okvirima rimske države. Mitraizam kakvog ga poznajemo nešto je posve drugo – on je samo izvana istovjetan s perzijskim Mitrom, dok mu je suština drugačija (o tome nešto kasnije). Tijekom vladavine Julio-Klaudijevaca i Flavijevaca bilo je (vrlo) sporadičnih spomena Mitre koji su se uzimali kao dokaz prisutnosti njegova kulta unutar granica Rimskoga Carstva, no odviše je preuzetno takvima ih prepoznati. Naime, Kasije Dion izvješćuje o susretu armenskog kralja Tiridata s Neronom, kojom je prilikom Tiridat caru dao zakletvu lojalnosti, pozvavši se na Mitru kao na oličenje, simbol saveza. Prema Pliniju Starijem, Tiridat je sa sobom doveo mage koji su Nerona inicirali u magijske obrede, no nigdje se izričito ne kaže da bi se ti obredi ticali upravo štovanja Mitre.²¹ Mitru je poimence spomenuo Publije Papinije Statije, pjesnik na flavijevskom dvoru, no opet ne u kontekstu rimskoga okruženja (radnja njegova spjeva zbiva se u Tebi).²² Istina, Flavijevci su pružali podršku širenju istočnjačkih

²⁰ Plutarh, *Pompeius*, 24. Apijan se nadovezuje na Plutarhovo izvješće i kaže da je te gusare (njih 20.000) Pompej naselio u južnoj Italiji, kako bi ih imao na oku (usp. Selem 1986, 175).

²¹ Kasije Dion, 62 [63].5,2; Plinije Stariji, *Naturalis historia*, 30.1,6: *magicis etiam cenis initiaverat*. Ovdje valja razjasniti jedno: u perzijskoj religiji, Mitra je bio božanski svjedok prilikom sklapanja ugovora ili saveza, na što upućuje i samo njegovo ime (*mithra* je prvo značilo 'ugovor', a tek u kasnijem perzijskom *mithr* je značilo i 'Sunce'). Kasnije, kad je Mitra bio poistovječen sa Suncem, zadržao je svoju funkciju jamca u savezu kao Svjetlo koje sve vidi i koje je svemu svjedokom (usp. Huld-Zetsche 1986, 6; Selem 1986, 179).

²² Statije, *Thebais*, 1.719-720: *Seu Persaei sub rupibus antri / indignata sequi torquentem cornua Mithram*.

kultova, ali riječ je bila o Serapisu i Izidi, još ne i o Mitri. Nema, dakle, dokaza o prisutnosti mitraizma u Carstvu već u 1. stoljeću.

Najstarija kulturna slika s prikazom tauroktonije, iz Rima, potječe iz Trajanova doba,²³ pa se to vrijeme smatra stvarnim početkom jačanja i širenja mitraizma unutar Carstva. Žarište je, dakako, bio Rim, a uz njega i Ostija. Odatle je početkom 2. st. krenula misionarska aktivnost koja je urodila plodom osobito u godinama nakon markomanskih ratova.²⁴ Kome se ima pripisati zasluga za širenje mitraizma? "Misionari bili su dakle ovdje kao i na drugim stranama orijentalni oslobogjenici, koji se ko trgovci nastaniše po mjestima u unutrašnjosti".²⁵ Mitrin se kult u Hadrijanovo vrijeme učvrstio u Porajnju, a za Antoninâ u podunavskim provincijama – dakle, uz tokove dviju velikih pograničnih rijeka. Uslijedilo je razdoblje njegova najvećeg procvata i utjecaja, koje se proteže kroz čitavo 3. stoljeće. Mitreji su u to vrijeme već pokrili skoro čitavu zapadnu polovicu Carstva (izuzev Hispanije), pokazujući ipak prilično neujednačenu sliku rasprostranjenosti.²⁶ Velikoj popularnosti mitraizma osobito su pogodovale prilike u Carstvu koje je krajem 2. i tijekom 3. st. proživljavalo duboku političku i gospodarsku krizu. To je bila prilika koju je mitraizam iskoristio. Od svih poganskih kultova, jedino je kult Mitre znao i mogao ljudima ponuditi utjehu i obećanje boljeg života nakon smrti. Kršćanstvo se još skrivalo u katakombama, što je Mitrinim sljedbenicima olakšalo djelovanje, tim više što su se i neki carevi javno očitovali kao Mitrini poklonici. Zabilježeno je da je Komod ne samo bio naklonjen Mitri, već da je i aktivno sudjelovao u bogoštovlju, dajući mu i materijalnu potporu.²⁷ Komodovu naklonost naslijedili su i carevi iz dinastije Severa, pod okriljem kojih je mitraizam doživio svoje najbolje dane. Vrhunac moći i utjecaja među poganskim kultovima poklapa se s praksom nekih careva (osobito Aurelijana i Dioklecijana) da se poistovjećuju sa Suncem, a sve zahvaljujući činjenici da je Mitrin kult po svojoj naravi

²³ Selem 1986, 175; Turcan 1993, 33.

²⁴ Nakon markomanskih ratova, atmosfera u Carstvu promijenila se u korist prodora istočnjačkih ideja. Upravo zahvaljujući tome, mitraizam je u 2. polovici 2. st. i tijekom 3. st. zauzeo istaknuto mjesto u sve napučenijem panteonu. Što se pak tiče tvrdnje da je riječ o pravoj misionarskoj djelatnosti, nju potkrijepljuje razmještaj Mitrinih svetišta koja su koncentrirana u većim gradovima i njihovoj neposrednoj okolini, te duž sjeverne granice Carstva (usp. Mócsy 1974, 255).

²⁵ Patsch 1904, 36 (za Hercegovinu).

²⁶ Što se više ide prema istoku, Mitrina su svetišta sve rjeđa: u Makedoniji ih je razmjerno malo, u Grčkoj i Maloj Aziji još manje; nema ih niti u sjevernoj Africi (usp. Turcan 1993, 34-37). Osim toga, mitreji su (osim u Rimu, Ostiji i duž sjevernih pograničnih rijeka) najgušće raspoređeni u većim gradovima i uz carinske postaje.

²⁷ O Komodovu sudjelovanju u mitraičkim obredima usp. *Scriptores Historiae Augustae, Commodus* 9.6: "Mitrine obrede, pri kojima se običava oponašati strah riječima ili ponašanjem, oskvrnuo je stvarnim ubojstvom čovjeka". O Komodovoj potpori: prema CIL XIV 66, on je mitraistima priskrbio podrumsku prostoriju u carskoj palači u Ostiji i dao im je na uporabu.

bio upravo solarni kult. Rimska se religija tijekom 2. polovice 3. st. polako usmjeravala ka monoteizmu, čiji osnov je predstavljalo štovanje Nepobjedivog Sunca (*Sol Invictus*), koje se očitovalo u više vidova: kao Jupiter, Serapis, Baal ... Na tome je radio već Elagabal, deklarirani sljedbenik Baalova kulta, početkom 3. st. Mitra je u tome smislu, kao još jedan aspekt Sola, bio povlašten budući da je u neku ruku bio personifikacija Sunca. Mitraički kult Sunca nije bio nikakva revolucionarna novost u rimskome društvu, pa je lako stekao naklonost careva – tim više, što je poticao na lojalnost vrhu hijerarhijske ljestvice, što je u društvenim okvirima značilo lojalnost caru. Zbog toga je Dioklecijan i mogao Mitru nazvati zaštitnikom Carstva, poprativši taj javni iskaz svojeg štovanja i obnovom nekih važnijih svetišta.²⁸

No, kulminacija Mitrinog kulta uslijedila je u vrijeme kad je, zapravo, počeo njegov pad. Naime, još tijekom tog istog stoljeća (riječ je o 4. st.) vrlo mnogi mitreji bit će razoreni, zajednice vjernika raspršene a bogoštovlje zatrto. Više o tome nešto kasnije; prije toga valja još promotriti kako se i kada mitraizam proširio po iliričkim provincijama.

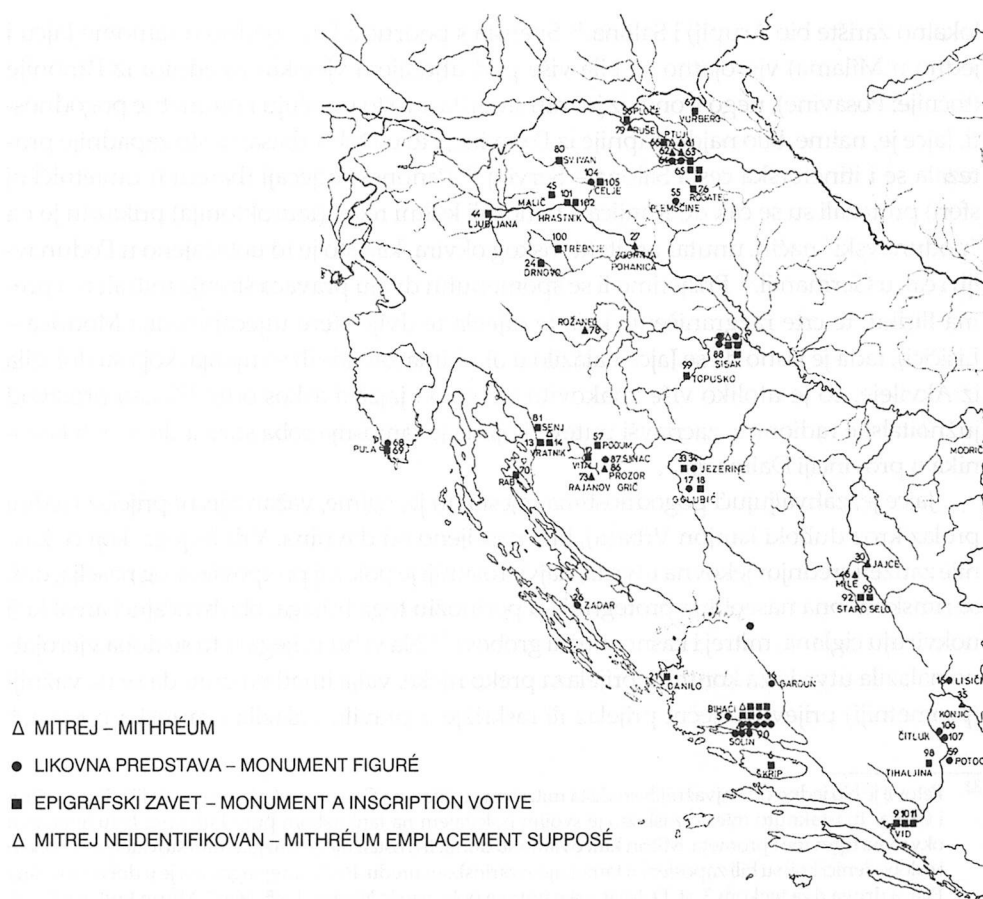
Otprilike u isto vrijeme kad i duž sjevernog i istočnog limesa, Mitrin se kult pojavio i u zapadnim dijelovima Ilirika, u dvama važnim administrativnim točkama: Petoviju i carinskom uredu na Vratniku (blizu Senije).²⁹ Tamošnje mitraičke zajednice već su navelike djelovale sredinom 2. st., za vladavine Antonina Pija. Odatle se mitraizam tijekom tog istog stoljeća intenzivno širio po Gornjoj Panoniji i Dalmaciji, da bi već početkom 3. st. vidio svoje najbolje dane – u to se vrijeme datira većina gornjopanonskih i dalmatinskih svetišta, iako ih je nekolicina vrhunac svog razvoja doživjela tek u 4. st. (među njima i jajački mitrej). Donja Panonija, kao i obje Mezije, Mitrinim je bogoštovljem bila zahvaćena tridesetak godina nakon Gornje Panonije i Dalmacije.³⁰ Dva su glavna pravca širenja mitraizma u ova područja (oba se žarišta, to valja reći, nalaze unutar granica Carstva): sa Zapada, preko Akvileje, kult se proširio po Dalmaciji i Gornjoj Panoniji, a s Istoka, duž podunavskog limesa, dopro je do Mezija i Donje Panonije; crta razgraničenja tih dvaju utjecaja ugrubo se poklapa s potezom Modriča – Lisičići. Postoji još jedan put koji se nikako ne smije zanemariti: to je dolina Neretve. Iz Narone kao ishodišta, mitraizam je uzvodno Neretvom prodro duboko u unutrašnjost provincije Dalmacije, gdje se zadržao čak do u 5. st.³¹

²⁸ O Mitri kao o zaštitniku Carstva usp. CIL III 4413 iz Karnunta, gdje se Dioklecijan Mitri obraća kao *fautori imperii sui*. Znamo za obnovu mitreja u Karnuntu (CIL III 4413) i u Petoviju (CIL III 4031).

²⁹ Građevni natpis iz Vratnika (CIL III 13283) najraniji je mitraički natpis iz Dalmacije – datira se oko 150. godine, a obavješćuje da je rob zakupnika carine i poštanske službe u Iliriku darovao *spelaeum cum omne impensa*.

³⁰ Medini 1975a, 79-80.

³¹ O žarištima: Zotović 1969, 68; Zotović 1973, 111 (prema analizi kulturnih reljefa). O širenju preko Akvileje: u Akvileji se pravac, zapravo, račvao na dva kraka: prvi je išao obalom i doticao glavna primorska središta,

Slika 8. Karta rasprostranjenosti mitreja u zapadnom Iliriku. – Fig. 8. *Mithraea in the western part of Illyricum*

Mitrin je kult u iliričkim provincijama, kao uostalom i u drugim dijelovima Carstva, bio koncentriran osobito oko pojedinih žarišnih točaka (sl. 8). U Panoniji to su bili Petovij, Karnunt i Akvink, u Dalmaciji Senija (odakle se mitraizam proširio po Japodiji, gdje je

Seniju, Jader i Salonu, dok je drugi išao preko Emone i zatim pratio tok Save (Sisciji) i Drave (Petovij) (Medini 1975a, 80). Mitrin je kult u Dalmaciju došao prvim, primorskim putem, no kasnije su sve jači bili utjecaji iz podunavskih provincija Norika i Panonije (Gabričević 1954, 50; Medini 1985, 64). O širenju dolinom Neretve: Bojanovski 1988, 97; usp. Patsch 1904, 36: “Korito rijeke Neretve čini spram toga paralelu sa rijekama Maroš, Ečava i Rona, uz čija se korita ovaj tajanstveni kult proširio po Daciji, gornjoj Italiji – Reciji i Galiji”.

lokalno žarište bio Arupij) i Salona.³² Svetišta s područja Jajca (jedno u samome Jajcu i jedno u Mílama) vjerojatno su bila više pod utjecajem vjerskih zajednica iz Panonije (točnije: Posavine), nego li onih iz južnih središta, na što upućuju i prometne pogodnosti. Jajce je, naime, bilo najdostupnije iz Posavine, i to uz tok Vrbasa; nešto zapadnije protezala se i itinerarska cesta Salona – Servitij.³³ Panonski utjecaji (barem u umjetničkoj sferi) protezali su se čak do Konjica – tamošnji kulturni reljef (tauroktonija) prikazan je na “podunavski” način, unutar arhitektonskog okvira, kao što je to uobičajeno u Podunavlju i čak u Germaniji.³⁴ Prisjetimo li se spomenutih dvaju pravaca širenja mitraizma prema Iliriku, te crte razgraničenja koja je dijelila te dvije sfere utjecaja (linija Modriča – Lisičići), tada je jasno da se Jajce nalazilo u okvirima zapadnih strujanja, koja su dolazila iz Akvileje. To je utoliko više znakovito što smo i jajački askos odredili kao proizvod južnoitalske radionice, zacrtavši puteve kojima je tamošnja roba stizala do svojih korisnika u provinciji Dalmaciji.

Jajce je, zahvaljujući pogodnostima mjesta (tu je, naime, važan riječni prijelaz i jedini prolaz kroz duboki kanjon Vrbasa), bilo naseljeno od davnina. Vrh brijega, koji će kasnije zauzeti srednjovjekovna utvrda, najvjerojatniji je položaj pretpovijesnog naselja, dok se rimskodobna naseobina protegnula u podnožju toga brijega, obuhvaćajući areal koji uokviruju ciglana, mitrej i kasnoantički grobovi.³⁵ Na vrhu brijega u to se doba vjerojatno nalazila utvrda za kontrolu prijelaza preko rijeke; valja imati na umu da se uz važniji (prometniji) prijevoj, riječni prijelaz ili raskrižje u pravilu nalazila i carinska postaja.³⁶

³² Petovij je bio jedno od najvažnijih središta mitraizma u čitavom Carstvu; od njega su važniji bili samo Rim i Ostija. To istaknuto mjesto zaslužio je svojim položajem na Jantarском putu i ulogom koju je imao u okvirima trgovine i prometa. Mitrin kult ovamo su donijeli (i ostali njegovim glavnim štovateljima) robovi i oslobođenici koji su bili zaposleni u tamošnjem carinskom uredu. Prvi mitrej sagrađen je u doba Antonina Pija, a druga dva tijekom 3. st. Dalmatinske mitreje pobrojao je Medini 1985, 66-67. Mitrin kult je u Seniji posvjedočen već od sredine 2. st., kao i u Petoviju (isti je i stalež štovatelja: robovi i oslobođenici na službi u carinskoj upravi) (Medini 1975b, 90). Iz okolice Arupija, s tri različita lokaliteta, potječu tri kultne slike koje svjedoče o tri zasebna Mitrina svetišta, dakle o čak tri mitraičke vjerske općine u tom ličkom japodskom središtu, iako je, po svemu sudeći, štovanje Mitre među Japodima počelo u Pounju, odakle (iz Pritoke u Jezerinama kod Bihaća) potječe najstariji poznati reljef tauroktonije u Japodiji (iz 2. polovice 2. st.) (Medini 1975b, 89). Salona je imala čak pet mitreja, razasutih po gradu i njegovoj neposrednoj okolici (Dyggve 1951, 7).

³³ Pretpostavlja se da je u dolini Save bilo nekoliko mitraičkih središta, među kojima su izvjesni Siscija (dva tamošnja kulturna reljefa svjedoče o barem dvije vjerske zajednice) i Sirmij (usp. Arheološki pregled, 5, Beograd 1963, 116-117) (Mócsy 1974, 258). Šire pak područje Jajca transverzalom je cestom bilo povezano s dvije itinerarske ceste koje su se iz Salone pružale prema sjevernoj granici provincije. Na toj transverzali vjerojatno se nalazila i Sapua, s kojom neki žele poistovjetiti rimsko naselje u Jajcu (za ceste: Bojanovski 1988, 296; za možebitnu identifikaciju Sapue: Bojanovski 1988, 246).

³⁴ U Panoniji su bile klesarske radionice za izradu kulturnih reljefa za Mitrino bogoštovlje; njihovi su se proizvodi izvozili, o čemu svjedoče nalazi u Podunavlju (ARP, 330).

³⁵ O položaju pretpovijesnog naselja: Basler 1963-1964, 40. O položaju rimskog naselja: Basler 1963-1964, 43.

³⁶ Bojanovski 1988, 292; Basler 1963-1964, 43 i 45 nudi i drugu mogućnost: tu je bio refugij za okolno stanovništvo, tj. za stanovnike municipija u Šipovu.

Urbanizacija Jajca bila je dosta kasna – zapravo, naselje u Jajcu procvalo je u vrijeme kad je sjaj antike u drugim područjima već uvelike potamnio. Dakako, tako važan strateški položaj nije bio pust ni prije, no arhitektonski ostaci (među kojima ima i ulomaka s monumentalnih zgrada) nedvojbeno upućuju na kasnije doba.³⁷ Pitanje je li to naselje imalo status municipaliteta ili se nalazilo u području koje je gravitiralo nedalekom municipiju u Šipovu na Plivi, ostaje otvorenim.

Mitrej u Jajcu po svoj su prilici osnovali službenici tamošnje carinske postaje, a slobodno je pomisliti i na stručnjake u ne tako dalekim bosanskim rudnicima – u svakom slučaju, ljudi istočnjačkog podrijetla.³⁸ Mitrino svetište bilo je organizirano zapadno od grada, pod Volujakom, u vlažnom predjelu zvanom Bare koji se lagano spušta prema Plivi. Mitrini su štovatelji u ovome kraju uredili još jedan kulturni prostor, u nedalekim Milama iznad Plivskog jezera.³⁹ Iako su zajednice Mitrinih štovatelja u unutrašnjosti Dalmacije zasigurno postojale već sredinom 2. st. (iako možda još neznatne), mitraizam je ondje dosegao svoju najveću snagu razmjerno kasno u odnosu na druga područja: tek krajem 3. st. i tijekom 4. st. U to se doba, naime, datiraju nalazi iz Mitrinih svetišta u Jajcu, Konjicu, Potocima kod Mostara i Prozoru kod Otočca.⁴⁰ Jajački mitrej vremenski se poklapa s razdobljem procvata rimskog naselja na čijoj se periferiji nalazio i očigledno je služio tamošnjim štovateljima Mitre. To je zasad najmlađi poznati mitrej na području Ilirika – Sergejevski mu osnivanje stavlja u početak 4. st. No, postoji mogućnost da su mitreji u Jajcu i Konjicu bili osnovani već u 2. st., da su ondje već u to rano doba djelovale prve zajednice mitraista, te da je mitrej zatim, nakon izvjesnog razdoblja nekorištenja, ponovno priveden kultu početkom 4. st.⁴¹ Ne zna se koliko je dugo jajački mitrej bio u funkciji, no zacijelo to nije moglo biti vrlo dugo, budući da je krajem tog istog stoljeća štovanje Mitre, kao uostalom i drugih poganskih bogova, zakonom bilo zabranjeno.

Četvrto stoljeće bilo je pogubno za Mitrin kult: broj Mitrinih vjernika već je osjetno jenjao u pograničnim područjima uz Rajnu i Dunav (tamošnji se mitreji okvirno datiraju do kraja 3. st.), a procvat koji je tijekom 4. st. mitraizam doživio u nekim drugim kra-

³⁷ Basler 1963-1964, 45.

³⁸ Bojanovski 1988, 296. O Mitrinim štovateljima općenito bit će kasnije nešto više riječi.

³⁹ U Milama se nalazi samo kulturni reljef, uklesan u stijenu; nema tragova svetišta, pa nije jasno je li riječ o kakvom štovanju *sub divo* (Zotović 1973, 34-35) (što bi, s obzirom na karakter Mitrina kulta, bilo nemoguće), o privatnom štovanju, uređenom u čijoj kući (Sergejevski 1937, 17) ili o svetištu improviziranom od propadljivog materijala kao što je drvo.

⁴⁰ Iako su svi ti mitreji vrhunac doživjeli tek u kasno doba, ipak sadrže i razmjerno mnogo svjedočanstava o postojanju već tijekom 2. st. (Medini 1975a, 79-80). Kao neke vrste analogija mogao bi poslužiti Petovij sa svojih nekoliko svetišta koja svjedoče o tamošnjem štovanju Mitre od 2. st. pa sve do u 4. st.

⁴¹ Na ranija svetišta u Jajcu i Konjicu upućuju pojedinačni novčići Trajana, Hadrijana i Antonina Pija. Ti su novčići, naime, u dobrome stanju, što znači da nisu dugo bili u uporabi. Ti su mitreji ponovno oživjeli možda nakon povlačenja rimskih legija iz Dakije i svoj procvat doživjeli početkom 4. st. (Campbell 1954-1955, 28). Datacija u 4. st.: Sergejevski 1937, 17.

jevima (među kojima je i unutrašnjost provincije Dalmacije) bio je ujedno i njegov labuđi pjev. Nećemo ovdje ulaziti u razloge propasti mitraizma, nego ćemo samo spomenuti da se ona poklapa s mjerama koje je poduzeo Konstantin, obrativši se na kršćanstvo, a koje su zatim nastavili provoditi njegovi sinovi. Nakon Konstantinova obraćenja počinje "kratki i brzi pad mitraizma".⁴² Godine 324. car je izdao zabranu žrtvovanja idolima i slavljenja misterijskih obreda. Ovdje treba naglasiti da on nije zabranio mnogoboštvo kao takvo, nego kultnu praksu, žrtve; odmah valja pripomenuti i da se ta zabrana baš i nije strogo provodila. Bio je to tek početak propasti religije kakvu je antika poznavala. Kršćanstvo, dotad prvo tolerirano kao tek jedan od kultova unutar Carstva, a zatim periodički sustavno proganjano, preko cara Konstantina je dobilo svoju zadovoljštinu. Ohrabreni carevom blagonaklonošću, kršćani diljem Carstva digli su glavu. Godine 376. ili 377. prefekt Rima, Furije Mecije Grakho, po uvjerenju kršćanin, zabranio je pogansku proslavu rađanja Sunca, a uskoro potom je dao razoriti jedan mitrej u Rimu, kako to doznajemo od sv. Jeronima: "I da ne spominjem što je nekoć bilo, da se nevjernicima ne bi činilo da su puke priče, vaš rođak Grakho, čije je ime znak slavnoga vlasteostva, prije malo godina, kada je bio u službi gradskog poglavara, nije li uništio Mitrinu špilju i izlomio i uklonio sve nakazne likove kojima su se posvećivali u tajno bogoštovlje (...)"⁴³ To bi mogao biti mitrej na Vatikanskom brežuljku, koji je kršćanima zacijelo bio najveći trn u oku, budući da je bio sagrađen nad grobom sv. Petra. Mitraizam je ipak preživio još koje desetljeće,⁴⁴ dočekavši Teodozijevo proglašenje kršćanstva jedinom zakonitom (državnom) religijom (379.) te donošenje zakona (391.) po kojem su zabranjene sve manifestacije poganskih kultova. Iako se zabrana ticala svih kultova u Carstvu, gnjev kršćana obrušio se osobito na onaj Mitrin. Posljedice su očigledne: udarci čekićem ili sjekirom po freskama na zidovima mitreja u carskoj vili ispod crkve Santa Prisca u Rimu, uništene mnogobrojne kultne slike i kipovi (reljef iz Königshoffena kod Strassbourga bio je razbijen u više od 360 komada), spaljeni bezbrojni mitreji, a neki možda oskvrnjeni ubojstvom.⁴⁵

⁴² Selem 1986, 183.

⁴³ *Epistula LIII (Ad Laetam)*, napisana 403. godine. To je ujedno i jedini literarni podatak o uništenju nekog mitreja.

⁴⁴ Razaranje mitrejâ i skrivanje kulturnih predmeta pod zemlju (dakle, nada Mitrinih sljedbenika da će preživjeti krizu) potrajali su tridesetak godina, počevši od Konstantina pa do Julijana (361.-363.); čak i u Gracijanovo doba (367.-383.) u pojedinim se mitrejima održava bogoštovlje – primjer je jedan mitrej nedaleko Skarbantije koji je nekim čudom uspio izbjeći sudbinu ostalih poganskih svetišta po gradu (Mócsy 1974, 324).

⁴⁵ O Santa Prisca: taj je mitrej bio ureden u doba Septimija Severa, proširen i obnovljen u doba Elagabala, a razoren oko 400. godine. "Još su i danas razaznatljivi udarci sjekira koje su se obarale na đavolske prizore" (Selem 1987, 134). Stradao je zatim i veći dio vile u kojoj se mitrej nalazio, a grada je poslužila za podizanje crkve posvećene mučenici Priski. O Königshoffenu: CIMRM 1359; Turcan 1993, 119. O ritualnim ubojstvima:

Nisu sva Mitrina svetišta doživjela nasilan kraj – neka su, kao mitrej u Konjicu, postala žrtvom elementarnih nepogoda: “Što se tiče načina, kako je propala ta zgrada, može se pouzdano konstatovati, da je nije razorio ni požar, ni religijska revnjava, ni ratna nevolja”, već je uzrok tome bila “nenadana, nenamjeravana propast i zasipanje zgrade”, dakle odron zemlje većih razmjera. Niti mitrej u Jajcu nije bio razoren niti spaljen, pa se također može pomisliti na kakvu prirodnu katastrofu – po svoj prilici također na urušavanje tla. Naime, teren oko Plive često je bio plavljen, uslijed čega su nastala klizišta (tlo se urušavalo i pomicalo).⁴⁶

Vratimo se sada na sam kult, jer potrebno je ukratko se osvrnuti na problem podrijetla njegove zapadne manifestacije, a zatim nešto reći i o štovateljima. Potom se valja pozabaviti svetištima – arhitekturom i inventarom. Zaseban i vrlo zanimljiv problem predstavlja odnos između kršćana i mitraista – unutar te teme bit će riječi o mitraističkoj liturgiji.

Teologija mitraizma skoro je posve nepoznata, jer nedostaju “svete knjige” koje su sadržavale temeljne doktrine i upute koje se tiču obrednih ceremonija.⁴⁷ Liturgija se može samo naslutiti iz raspoloživih izvora koji se dijele na: a) malobrojne podatke iz druge ruke, kod neoplatoničara i kršćanskih pisaca,⁴⁸ b) epigrafičke izvore koji se pak granaju na grafite na freskama te na natpise na kamenim pločama,⁴⁹ c) kultne slike i svetištu

zasad zagonetni su nalazi ljudskih kostura (ili dijelova kostura) u nekim mitrejima. Spomenimo ovdje tri slučaja: dva kostura pred ulazom u speleju u Angeri (Italija) (CIMRM 716), kostur u mitreju u Kamulodunu (Britanija) (CIMRM 829), te ručni zglobovi sapeć žljezdanim lancem, nađen na ostacima kultne slike u mitreju u Sarrebourgu, koji su kršćani sustavno razorili (Turcan 1993, 91). Ljudske kosti nađene u jednom skarbantijskom mitreju možda su ostatak groba sekundarno ukopanog u ruševine svetišta (Turcan 1993, 91). Ubojstvo u ritualne svrhe izričito je bilo povezano s Komodom (*Scriptores historiae Augustae, Commodus*, 9,6).

⁴⁶ Za mitrej u Konjicu usp. Patsch 1897, 634; Patsch 1914, 197. Za mitrej u Jajcu ne zna se kad je propao – po svojoj prilici tijekom 4. st. (usp. Sergejevski 1937, 12, 17).

⁴⁷ Teško je uopće očekivati da bi se pronašla ili čak očuvala “sveta knjiga” misterijskog kulta kakav je bio Mitrin. Sama narav misterija nalagala je da se takve knjige čuvaju u najstrožoj tajnosti, nedostupne čak možda i nižim svećenicima. Stoga valja tek kao krajnju mogućnost uzeti u obzir pretpostavku da su za uništavanje svetih spisa mitraika bili krivi kršćani koji su (što je izvjesno) sustavno uništavali njihova svetišta (usp. Huld-Zetsche 1986, 5).

⁴⁸ Spomenimo ovdje nekolicinu najvažnijih: Plutarh, Porfirije, Justin Mučenik, Origen, Tertulijan. Filozofske rasprave neoplatoničara, očuvane kod Porfirija, u kojima su pojedini oko Mitrinog kulta poslužile kao građa za filozofsku argumentaciju, gotovo su jedina literarna izvješća o Mitrinom kultu, no nije sigurno u kojoj mjeri odražavaju teologiju samog mitraizma, a u kojoj su mjeri preinačene za ciljeve rasprave (usp. Beard, North, Price 1998, 278). No, “neoplatonizam je shvaćao postojanje tajne i veoma važne doktrine koja je od vremena najranijih civilizacija bila skrivena unutar rituala, simbola i alegorija, religije i filozofije” (Epperson 1997, 44). Pojedini očuvane kod apologeta pak obojane su subjektivnim (negativnim) stavom prema Mitrinom kultu, no ipak su dragocjeno sredstvo kojim se barem malo mogu otkriniti vrata u taj nepoznati svijet.

⁴⁹ Grafiti o kojima je riječ otkriveni su na zidovima mitreja ispod Santa Prisca u Rimu; o njima će više biti riječi kada se bude govorilo o liturgiji. Ovamo bi valjalo ubrojiti i ulomak jednog papirusa koji se dovodi u vezu

prispadajući likovni prizori na oltarima, reljefima, te skulptura,⁵⁰ d) sama svetišta – njihova arhitektura, te sitni inventar.⁵¹ Stoga sve što je o mitraizmu dosad rečeno na mnogobrojnim stranicama posvećenima toj temi, ipak ima tek karakter nagađanja (uz veći ili manji stupanj vjerojatnosti). Naša namjera, sukladno tome, nije iznaći neku novu, još nepoznatu istinu o mitraizmu, već samo dati skromni (subjektivni) prilog tumačenju mitraističke liturgije i na taj način pokušati satkati kontekst unutar kojega bi trebalo smjestiti jajački askos.

Treba odmah biti načistu: mitraizam kakvim ga poznaje Rimsko Carstvo nije imao mnogo toga zajedničkog s izvornim, perzijskim kultom. Moglo bi se čak ustvrditi da je rimski mitraizam jedna posve nova religija, nadahnuta doduše istočnjačkim i istočnim elementima (jer obuhvaća elemente izvorne perzijske religije, babilonske astrologije, grčkih misterija i grčke filozofije), no ipak posve zasebna pojavnost u svijetu kultova unutar Rimskoga Carstva. Od perzijskog Mitre rimsko je božanstvo preuzelo tek neke vanjske elemente, kao što su primjerice ime i izvanjske sličnosti u ikonografiji, te glavne etičke postavke.⁵² Ukratko, iako se rimski Mitra naizgled nadovezivao na perzijskoga, temeljne razlike u teologiji i liturgiji udaljavale su ih jednoga od drugoga, ostavljajući im samo izvanjsku sličnost. Pojedinačna svjedočanstva štovanja Mitre iz Komagene (kasno republikansko doba), Kapadokije i Frigije (doba Flavijevaca), te Plutarhova vijest o kili-

s inicijacijom (usp. Beard, North, Price 1998, 305). Natpisi na kamenim pločama, razasuti diljem Rimskoga Carstva, odreda su zavjetnog karaktera; iz njih se može iščitati štošta o mitraičkim zajednicama, dedikantima i njihovom podrijetlu, sinkretističkom karakteru Mitrina kulta ... No, sve zajedno osvjetljava tek površinski sloj štovanja Mitre, dok je srž i dalje prekrivena tamom.

⁵⁰ O glavnom kulturnom reljefu mnogo je toga napisano, kao i o ostalim kamenim spomenicima koji se obično nađu u mitreju. Zahvaljujući kulturnoj slici (reljef s prikazom tauroktonije) "možemo rekonstruirati mnogo toga iz kompleksnog i osobitog sustava simbola i 'primljene mudrosti'" (Beard, North, Price 1998, 285). O (raz)otkrivanju simbola u kontekstu misterijskih kultova moglo bi se još raspravljati, jer: "Ako probijete vanjsku ljušturu naići ćete na značenje, ako probijete i to značenje, naići ćete na novo značenje ispod njega, a ako kopate dovoljno duboko, možete naći i treće, četvrto – tko može reći koliko učenja?" (Epperson 1997, 53-54).

⁵¹ Arheologija nesumnjivo ima najveću ulogu u upoznavanju Mitrinog kulta: rasprostranjenost svetišta i njihovo unutrašnje uređenje pružaju predodžbu o raširenosti kulta i ambijentu u kojem su se obavljale kulturne radnje, a sitni inventar otkriva barem dio obrednih radnji.

⁵² Što se tiče jedinstvene etičke podloge, već je rečeno da je perzijski Mitra bio posrednik kod svih vrsta ugovora i saveza, te da je imao naglašenu etičku crtu kao prijatelj, saveznik (usp. Huld-Zetsche 1986, 6). Takav je i rimski Mitra, kod kojega su bile naglašene još neke značajke: on je oličjenje zagovornika čvrste hijerarhije (u što ulazi i lojalnost vrhu hijerarhijske ljestvice). Već su apologeti kršćanstva nijekali rimskom Mitri perzijski značaj, tvrdeći da je to posve drugo božanstvo (koje je perzijskome Mitri, u najboljem slučaju, tek daleki rodak – usp. Huld-Zetsche 1986, 5). Rimski Mitra je Perzijanac tek po odjeći: "Ali, iranski background može ali i ne mora biti ključan objašnjavanju pojedinih ikonografskih obrazaca ili ritualnih aspekata, pa i nekih temeljnih doktrinarnih činjenica kulta rimskog vremena" (Selem 1986, 176). "Jednostavno rečeno, možemo se pitati je li rimski Mitra bio perzijski Mitra samo po imenu", kao da zaključuje J. R. Hinnells (usp. Lipovac Vrkljan 1997, 24).

kijskim gusarima pripadaju još izvornom, istočnom kultu koji međutim nije uhvatio korijene unutar Carstva. Perzijski mazdaizam se svojevremeno bio širio zajedno sa širenjem Perzijskog Carstva, od Dalekog istoka prema Bliskom istoku i Maloj Aziji. "U susretu s drugim kulturama i religijskim poimanjima, ponajviše u Maloj Aziji, došlo je do međutjecaja nacionalnih religija i mazdaizma, od gotovo njihova stapanja, preko usporednosti postojanja s manje ili više sinkretističkim naznakama, do tvorbe treće, potpuno nove religije izmiješanih elemenata obiju".⁵³ Posrednici su bili magi koji su, nakon propasti Ahemenida, u vidu dijaspore prešli u Malu Aziju. Pojedina božanstva njihova panteona (među njima osobito Mitra) nastavila su se štovati, iako u promijenjenom obliku, unutar helenističkih kultova, "uklapajući se u hijerarhiju državnih kultova pojedinih provincijskih država, od Armenije, preko Ponta, Komagene, Kapadokije, Lidije".⁵⁴ U taj scenarij uklapaju se i rezultati novijih istraživanja,⁵⁵ prema kojima je rimski mitraizam proizvod "nepoznatog religijskog genija" koji je iz područja koje je nekoć pripadalo Perzijskom Carstvu došao u Rim i odigrao ulogu utemeljitelja Mitrinog kulta u Rimskome Carstvu. To se moglo dogoditi već u Neronovo doba (možda prilikom posjeta armenskog kralja Tiridata?), no trebalo je vremena dok se kult nije proširio Carstvom; prva sigurna potvrda potječe iz Domicijanova doba. I doista: Rim i Ostija nedvojbeno predstavljaju žarišne točke odakle se taj novi kult proširio do krajnjih granica imperija – njegove pojavnosti u Siriji to samo potvrđuju.⁵⁶

Zapadni mitraizam ne posjeduje niti jedan obredni element koji bi se mogao poistovjetiti s izvornim perzijskim kultom. Tako, primjerice, perzijski mitraizam ne prikazuje inicijacijske stupnjeve, ne poznaje kulturnu sliku s prikazom tauroktonije, ne sadrži astrološki vid – a sve to prisutno je u rimskom štovanju Mitre. Jedna od suštinskih razlika jest u tome što je perzijski kult imao karakter javnog kulta, dok je ovaj drugi bio zatvoren, misterijski.⁵⁷ Misterijska struktura zapadnog Mitrinog kulta očituje se u nekoliko razina:

⁵³ Lipovac Vrkljan 1997, 44.

⁵⁴ Lipovac Vrkljan 1997, 44.

⁵⁵ Do tih je rezultata došao švedski povjesničar religije M. Nilsson (usp. Huld-Zetsche 1986, 5-6).

⁵⁶ Iako je Mitrin kult u pojedinim područjima imao i izvjesnih lokalnih osobitosti, kao uostalom i svaki kult uvezen u stranu sredinu (a to se naročito odnosi na kultove koji su bili skloni sinkretizmu, kao što su to bili upravo misterijski kultovi), ipak je njegova suština diljem Carstva bila jedinstvena, pokazujući postojanje zapadnog misterijskog kruga, odvojenog od njegove istočne izvorne pojavnosti. Kao fizički dokaz tome, Huld-Zetsche 1986, 5 navodi činjenicu da je zapadni dio Carstva bio pun mitreja, dok su u istočnom njegovom dijelu Mitrina svetišta osjetno malobrojnija; ono što je pritom važno jest činjenica da se istočni mitreji datiraju u vrijeme nakon 1. st., dakle u doba kada se zapadni vid mitraizma iz žarišnog područja (Rim i Ostija) već uspio proširiti i do istočnih granica Carstva.

⁵⁷ Misterijski karakter rimskog mitraizma u uskoj je vezi s postojanjem čvrste organizacije i unutarnje hijerarhije, što se očituje u ustanovi rimske države (usp. Selem 1986, 179). Mitrin kult u tome je zapravo bio jedinstvena pojava među ostalim misterijskim kultovima (primjerice, Demetrin, Izidin, Kibelin, Dionisov,

a) inicijacijskoj (sedam inicijacijskih stupnjeva), b) kozmološkoj (sedam planetarnih sfera), c) teološkoj (sedam božanstava povezanih s inicijacijskim stupnjevima, planetarnim sferama i danima u tjednu). Ključ razumijevanja njegove doktrine je astralni vid, sveprisutan na kamenim spomenicima zapadnih mitreja, osobito inicijacijski sustav koji je u uskoj vezi s predodžbom o sedam planetarnih sfera kroz koje duša putuje prema savršenstvu. Iako jedna struja stručnjaka⁵⁸ zastupa mišljenje da mitraizam ima poglavito astronomski značaj, ipak se ne smije zabaciti ni njegov teološki, eshatološki i soteriološki vid. Upravo ovdje dolazi do izražaja velika, zapravo zapanjujuća sličnost između mitraizma i kršćanstva, o kojoj će nešto kasnije biti više riječi; na ovome mjestu tek ovoliko: u tome se slažem s apologetima kršćanstva: zapadni mitraizam je bio izravna (iskrivljena) imitacija i negacija Kristove zaklade.

Narav Mitrina kulta (skrovitost i tajnovitost) postavljala je određene zahtjeve u pogledu obreda i bogoštovlja općenito. Mitra se, naime, štovao na izoliranim mjestima, u okruženju koje je nastojalo što više nalikovati na neveliku mračnu špilju. Stoga su i zajednice štovatelja bile male – sudeći po veličini mitrejâ, ne više od dvadesetak ljudi.⁵⁹ Na taj se način postizavao osjećaj intimnosti, osobite povezanosti među članovima koji su se međusobno nazivali *fratres* i prema svome poglavaru (*pater*) gajili osjećaj podložnosti kao sinovi prema ocu, pokoravajući se točno određenoj i strogo poštivanoj hijerarhiji. Svetišta su primala samo odabrane članove inače velikog mnoštva Mitrinih štovatelja – onamo su smjeli zalaziti samo misti, pojedinci koji su kroz inicijacijske obrede napredovali prema savršenstvu. Ono ogromno mnoštvo Mitrinih poklonika diljem Carstva, koje nije bilo posvećeno u kult, štovalo je Mitru po privatnim kapelicama u vlastitim domovima, kako se dade zaključiti iz mnogobrojnih kulturnih slika i zavjetnih ploča koje nisu nađene u kontekstu svetišta.⁶⁰ Mitrin je kult okupljao isključivo muškarce, dok je za žene bio apsolutno nedostupan. “Mitraička zajednica je dakle grupa muškaraca, međusobno čvrsto povezanih bratstvom i hijerarhijskom poslušnošću”, koja ima za cilj postizavanje pobede istine.⁶¹ Žene sklone misterijskom bogoštovlju mogle su birati između štovanja, primjerice, Demetre, Izide ili Velike Majke, a samo su muškarci imali povlasticu biti čla-

Serapisov, Atisov) koji su u neku ruku više bili svojina pojedinih skupina ljudi, odvojenih vrstom zanimanja, etničkom pripadnošću, spolom ili drugočime.

⁵⁸ Među njima prednjače K. B. Stark i R. Beck.

⁵⁹ U jednom ostijskom mitreju, uređenom u privatnoj kući (*Casa di Diana*), moglo se istovremeno okupiti tek 8-10 osoba. Druga krajnost, zajednice od 50-60 vjernika, bile su pravi izuzetak i mogle su se sastajati samo u najvećim mitrejima (jedan takav bio je III. mitrej u Karnuntu, dugačak 23 m) (usp. Turcan 1993, 77-78). S porastom broja zajednica vjernika gradila su se nova svetišta – otuda toliki broj mitreja razasut po Carstvu.

⁶⁰ Usp. Zotović 1973, 125, 133.

⁶¹ Navod: Selem 1986, 183. O kakvoj je pak istini riječ govorit će se kasnije, u vezi s odnosom između mitraizma i kršćanstva.

novima velike duhovne obitelji štovatelja Mitre. "Tko je ispunjavao zahtjeve primanja i želio se priključiti, bio je dobrodošao, bez obzira na to iz koje zemlje potječe; u novom je kultu našao duhovnu domovinu".⁶² To je bila tajna velike popularnosti mitraizma u Rimskome Carstvu koje su već potresale političke i gospodarske krize. U nemirnom vremenu, mitraizam je nudio utočište, osjećaj sigurnosti i pripadnosti duhovnoj obitelji i duhovnoj domovini svima koji su za time žudjeli. Kako bi međusobna povezanost i ovisnost o zajedničkom autoritetu što bolje zaživjela, zajednice vjernika su se sastavljale po određenom kriteriju – okupljali su se ljudi koje su isti ili slični poslovi povezivali i u javnome životu: službenici istog carinskog ureda, pripadnici iste vojne čete, obitelj i služinčad neke kuće... No, zatvorenost prema ženama pokazat će se velikim nedostatkom u sukobu s kršćanstvom, iz kojeg će Kristovi sljedbenici izaći kao pobjednici upravo zahvaljujući otvorenosti prema svima (i ženama i djeci).

Broj vjernika i pristaša Mitrinog kulta ne može se ni približno utvrditi, jer je zacijelo bilo mnogo onih koji svoje štovanje (iz novčanih ili drugih razloga) nisu izražavali postavljanjem zavjetnog natpisa, a mnogo je i onih čije su zavjetne ploče propale ili još nisu pronađene. No, izvjesno je ovo: iako nije bilo ograničenja u pogledu etničke pripadnosti, Mitrin je kult imao najbrojnije poklonike među pripadnicima nižih staleža, i to ponajviše među osobama orijentalnog podrijetla. Najviše epigrafičkih potvrda (u vidu zavjetâ) ostavili su, naime, službenici državnih službi (poglavito carinskih ureda), trgovci i obrtnici – mahom robovi i oslobođenici, potom vojnici pojedinih četa (do ranga centuriona) te članovi carskih i većih privatnih familijâ.⁶³ Iako su daleko prednjačile osobe nižeg društvenog statusa, među štovateljima Mitre bilo je i bogatih i uglednih osoba, dapače i samih careva, o čemu je već bilo riječi.

U pogledu etničke pripadnosti i društvenog statusa Mitrinih poklonika, ni Ilirik nije bio izuzetak. I ovdje daleko prednjače istočnjaci robovskog i libertinskog staleža, i to poglavito oni koji su bili zaposleni u uredima carinske uprave. Tek kasnije (od 2. polovice 3. st.) nešto će se povećati broj štovatelja vojnika, i to osobito u Panoniji, kamo su se povukle legije iz izgnane Dakije. Mitraička zajednica u Jajcu uklapala se u iliričku sliku poklonika Mitre – tamošnji mitrej vjerojatno je pripadao službenicima carinske postaje koja se nalazila u blizini važnog riječnog prijelaza i raskrižja.⁶⁴ I ovdje je riječ o istočnjaci-

⁶² Merkelbachove riječi kod Selem 1986, 179.

⁶³ O trgovcima i obrtnicima: oni su u javnome životu pripadali pojedinim strukovnim kolegijima iz kojih su se zatim regrutirale zajednice Mitrinih vjernika. O vojnicima: "Dostaje da se rimski orlovi smjeste u nekom kastrumu, pa da se tu odmah pojavi i kult Mitre", ustvrdio je Vermaseren (usp. Selem 1986, 176). U pogledu familija, u prvome se redu misli na služinčad, a onda (u rjedim slučajevima) i na njihove gospodare. Polovica svih epigrafičkih mitraičkih spomenika iz Ostije pripada upravo carskim i privatnim robovima i oslobođenicima (Selem 1986, 176).

⁶⁴ Bojanovski 1988, 296; slična je situacija i u mitrejima u dolini Neretve (Konjic, Lisičići, Bijelo polje), gdje su se također nalazile carinske postaje.

ma nižeg društvenog staleža; zasad nema potvrda da bi se Mitrin kult raširio među domaćim stanovništvom.⁶⁵

Već je rečeno da su svetišta bila rezervirana samo za one pripadnike mitraičke vjerske zajednice koji su bili posvećeni u misterije. Odabir mjesta, sama arhitektura i unutrašnji raspored podlijegali su određenom kanonu, iako je, razumljivo, bilo i manjih odstupanja uzrokovanih izvanjskim, objektivnim čimbenicima (konfiguracija tla, dostupan materijal za gradnju, osobitosti lokalnih tradicija i sl.). Mitrin kult je postavljao izvjesne zahtjeve u pogledu odabira mjesta na kome će se nalaziti svetište: izoliranost koju je nalagao sam misterijski karakter kulta, blizina vode tekućice (izvora, potoka, rijeke), jer voda je imala važnu ulogu u obredima, te mogućnost postizavanja atmosfere mračne špilje (Mitrino se svetište općenito nazivalo *spelaeum*, špilja). Ovome posljednjem zahtjevu udovoljavalo se ili pretvaranjem prave špilje u svetište (što je bilo idealno rješenje), ili pak uklapanjem kakve stijene ili padine u arhitekturu mitreja. Ondje gdje nije bilo takvih mogućnosti, za potrebe Mitrinog kulta preuredila bi se kakva prostorija (poželjno je bilo da bude podzemna) unutar privatne kuće, ili bi se pristupilo gradnji zasebnog svetišta, koje se u pravilu djelomice ukopavalo u zemlju kako bi što više nalikovalo podzemnom prostoru.⁶⁶ Tloris svetišta morao je poštivati propisani kanon koji je nalagao postojanje same *cellae* (bolje ju je, zapravo, nazivati kriptom) u dnu koje se postavljala kulturna slika. U samo svetište ulazilo se kroz predvorje čija su se vrata pomno zatvarala, jer obred je zahtijevao tajnovitost. Uz svetište su se, po mogućnosti, nalazile i bočne prostorije, za odlaganje kulturnog pribora i pripremanje hrane. Čitav prostor bio je razmjerno skučen, budući da je broj mista u pojedinim zajednicama bio ograničen. Reljefna kulturna slika u dnu svetišta predstavljala je središnju točku prema kojoj su bile usmjerene obredne radnje; prikazivala je žrtvovanje bika (tauroktoniju) i bila je prožeta simboličkim značenjem. Neke su zajednice udesile da se kamena ploča s prikazom tauroktonije u određenom času tijekom obreda okrene – na poleđini je u tom slučaju bila prikazana obredna gozba. Ispod glavne kulturne slike bili su postavljeni oltari i (često) kipovi Kauta i Kautopata. Osim

⁶⁵ U tome pogledu postoje dva suprotna mišljenja: prema V. Paškvalinu, među starosjediteljima čini se da nije bilo poklonika Mitre, zahvaljujući izrazitoj konzervativnosti domaćih kultova (Paškvalin 1963, 150), dok Đ. Basler smatra da su domaći pokazivali naklonost prema mitraizmu, jer su (po njegovu mišljenju) u procesu romanizacije autohtona božanstva bila poprilično zaboravljena (Basler 1966, 312). Radije bih se priklonila prvome mišljenju, koje je uostalom potkrijepljeno i dobro poznatom "renesansom" domaćih kultova u kasnoantičko doba, što je samo dokaz da starosjeditelji nisu zaboravili na svoje stare bogove, već su ih štovali tijekom čitavog razdoblja rimske vlasti. Nedostatak zavjetnih ploča u tome pogledu ne mora biti presudnim dokazom protiv te tvrdnje, jer je lako moguće da je štovanje domaćih bogova poprimilo izrazito privatni značaj. Kod domaćih, trošenje novca na zavjetne ploče prije bih pripisala smišljenom javnom pokazivanju lojalnosti državi putem štovanja službenih kultova, a u drugim pak slučajevima izrazom snobizma novopečenih rimskih građana.

⁶⁶ U Rimu i Ostiji, mitreji su većinom uređeni upravo u pojedinim odajama privatnih kuća. Za mitraiste u redovima vojske, svetište se nalazilo unutar tabora.

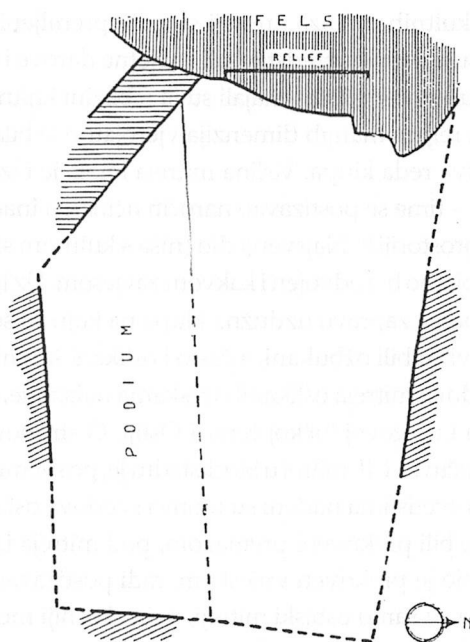
tih osnovnih plastičnih kulturnih prikaza, mitreji su bili opremljeni i drugim kipovima, reljefima i oltarima koji su u pravilu predstavljali zavjetne darove i vjerojatno nisu imali točno određeno mjesto unutar svetišta – stajali su ili u blizini kultne niše, ili duž zidova (većina zavjetnih ploča i reljefa manjih dimenzija vjerojatno je bila ovješena o zidove), ponekad čak i između dva reda klupa. Većina mitreja imala je i izdubljeni oltar koji se mogao iznutra osvijetliti – time se postizavao naročiti učinak u inače slabo osvijetljenoj, zapravo skoro mračnoj prostoriji.⁶⁷ Najsvetiji dio (niša s kulturnom slikom) od preostalog dijela svetišta vrlo je vjerojatno bio odvojen i kakvom zavjesom. Uz lijevi i desni zid svetišta pružao se po jedan podij – zapravo uzdužna kupa na koju su se smještali misti – sudionici u obredu.⁶⁸ Zidovi su bili ožbukani, a često i oslikani šarenim vrpčastim uzorcima; najljepši primjeri zidova mitreja oslikanih freskama nalaze se, dakako, u glavnome žarištu mitraizma: Rimu i njegovoj lučkoj četvrti Ostiji. O stropovima je teže govoriti, budući da u pravilu nisu očuvani; II. mitrej u Stockstadtu je, po svemu sudeći, imao kasetni strop, a u nekim drugim svetištima nađeni su ulomci svodova oslikanih kao zvjezdano nebo. Podovi su najčešće bili prekriveni premazom; pod mitreja iz Carrawburgh Forta nedaleko Cholterforda bio je prekriven vrijeskom, radi postizavanja tišine i udobnosti (CIMRM 844). Izgleda da su samo ostijski mitreji, najraskošniji među Mitrinim svetištima, bili popločani mozaikom. Kulturni se pribor spremao na police, u ormare ili u škrinje u predvorju, a manji zavjetni darovi možda su stajali na kamenim stolovima, čiji su ulomci posvjedočeni u nekim mitrejima.⁶⁹ Oltari su bili premazani bijelim vapnom na kojem su se isticala slova ispunjena crvenom ili crnom bojom, a kameni kipovi i reljefi bili su oslikani u živim bojama (crveno, crno, zeleno, plavo, žuto) – svetište je, dakle, bilo puno šarenih likova koji su izranjali iz tame ispresijecane s tek nekolicinom upaljenih uljanica. Tom je ozračju pridonosio i težak miris tamjana – raznovrstan pribor za kađenje upućuje na to da je “u Mitrinim svetištima silno mirisalo po tamjanu”.⁷⁰

⁶⁷ O izgledu mitreja općenito: Huld-Zetsche 1986, 12-13. Svetište su osvijetljavale svijeće (o čemu svjedoče svijećnjaci iz nekih mitreja) i uljanice, kojih nije bilo u velikom broju. U pribor za rasvjetu ubrajaju se i (česti) ulomci amfora koje su, sudeći po pečatima, sadržavale hispanko ulje za uljanice (usp. Huld-Zetsche 1986, 14).

⁶⁸ U mitreju u Königshoffenu kod Strassburga na podijima još ima tragova dasaka; pretpostavlja se da su izvorno postojale i kakve prostirke. Reljef iz I. mitreja u Stockstadtu prikazuje šestoricu muškaraca kako sjede jedan iza drugoga – vjerojatno je riječ o mistima na upravo takvim kupama (usp. Huld-Zetsche 1986, 12 i sl. 3 kod iste autorice).

⁶⁹ Ostaci kulturnoga pribora često se nalaze upravo u predvorju, na hrpi; izvorno pak mjesto na kojem su stajali zavjetni darovi može se ustanoviti tek u iznimno rijetkim slučajevima (Huld-Zetsche 1986, 13). Zidane klupe lijevo i desno od kultne niše u II. mitreju u Heddernheimu možda su služile u tu svrhu – za odlaganje prinesenih darova; druga mogućnost: za sjedenje mista prilikom nekih obrednih radnji (Huld-Zetsche 1986, 22).

⁷⁰ Huld-Zetsche 1986, 15.

Slika 9. Tlocrt mitreja u Jajcu. – Fig. 9. Mithraeum in Jajcu (plan)

Mitraička zajednica u rimskom naselju u Jajcu sastajala se u svetištu od kojih 30 m² (sl. 9).⁷¹ Bilo je to sastajalište prosječne veličine (za 20-25 vjernika). Graditelji su vješto iskoristili prirodne pogodnosti: većinu zapadnog zida i dio južnog zida svetišta činila je živa stijena, zahvaljujući čemu je mitrej dobio neke značajke pravog speleja, svetišta u špilji. Takav dojam željeli su naglasiti i zidovi načinjeni od nepravilnih i ovlaš obrađenih blokova vapnenca, poslagnanih bez uporabe žbuke; krov je vjerojatno bio od pletera. Arhitektura je dosta slabo očuvana – osim prirodne stijene, očuvani su samo manji dijelovi nadograđenih zidova, ostaci kamenih stuba, ulazni prag i ulomci poda od utabane zemlje i pijeska; samo ispred ulaza, s vanjske strane, pod je bio popločan kamenim pločama. Unutrašnjost svetišta nalaznicima je pružila ovakvu sliku: na lijevoj strani bili su ostaci podija, uz koji su bila tri manja oltara i prevrnuti Kautopat; Kaut nije pronađen – vjerojatno se nalazio na desnoj strani, na kojoj bi trebalo očekivati još jedan podij (klupu za miste). No, od te desne klupe nema ni traga, pa je prava funkcija povišena s lijeve strane

⁷¹ Mitrej u Jajcu prvi je objavio Sergejevski (Sergejevski 1937), od kojega je podatke preuzeo Vermaseren (CIMRM 1901). Svetište je potom opisala i Zotović (Zotović 1973, 26-27). O veličini jajačkog mitreja: Zotović 1973, 123. Za usporedbu, konjički mitrej bio je nešto veći – prostirao se na 45 m².

još nepoznata – možda je služilo za odlaganje zavjetnih darova.⁷² Posebnost jajačkog mitreja svakako je glavna kulturna slika, uklesana u živoj stijeni i s još vidljivim tragovima boja karakterističnih za svete mitraičke prizore (plavo, crveno, crno, zeleno). To je najveća Mitrina kulturna slika iz provincije Dalmacije, a osim toga i najmlađa pouzdano datirana (4. st.).⁷³ Lijevo i desno od prikaza tauroktonije u stijeni su izdubene po jedna mala trokutasta niša, za uljanice. Iako se ovo svetište nije moglo podičiti raskošnim mozaicima ili freskama, kao što je to slučaj s rimskim i ostijskim mitrejima, te iako su kulturni reljef i očuvani kip Kautopata očigledno radovi domaćeg majstora (na što upućuju sirovost izraza i neproporcionalnost), ipak to nije bilo samo jedno od mnogobrojnih Mitrinih svetišta razasutih po Carstvu. Moglo bi se reći da je u okvirima provincije Dalmacije ono imalo istaknutu ulogu (kao što ju je Petovij imao u provinciji Panoniji); naime, na skulpturu se nailazi mnogo rjeđe nego na reljefe, pa se smatra da je ona prisutna samo u većim mitrejima ili u onima koji su bili središnja svetišta određenog područja.⁷⁴ Ovdje to spominjem stoga što smatram da se jedan brončani askos prije mogao naći u ulozi inventara kakvog važnijeg svetišta negoli u nekom manjem, uvjetno rečeno beznačajnom i siromašnijem mitreju.

Jajački je mitrej sa svim pronađenim inventarom bio konzerviran *in situ*, kako to naglašava Sergejevski,⁷⁵ budući da svetište, izgleda, nije bilo namjerice uništeno, nego je propalo uslijed neke prirodne katastrofe, uzrokovane vjerojatno poplavom i pomicanjem (urušavanjem) tla. Inventar se sastoji od već spomenute kulturne slike uklesane u živoj stijeni, kipa Kautopata, tri manja oltara (od kojih se na jednome čita *Invi[cto]*) nađena na lijevom podiju, tri veća oltara koja su se nalazila ispred kulturne slike, te sitnijih nalaza nađenih u štiti ispred prikaza tauroktonije. Štita se sastojala od crne humusne zemlje, ulomaka crijepova, zahrđalih ulomaka željeza, dviju keramičkih i jedne brončane svjetiljke (ova posljednja: Löschke XXII), jedne srebrne kasnoantičke fibule (Almgren VI), 16 novčića (u rasponu od Trajana do Konstantina, s time da ih je većina iz Konstantinove dinastije) te ostataka životinjskih kostiju. Sve u svemu, vrlo oskudan inventar čak i za neku skromniju mitraičku zajednicu. Usporedbe radi, evo popisa inventara suvremenog Mitrinog svetišta u Konjicu:⁷⁶ kulturna slika; ulomci reljefâ; oltar s posvetom *S(oli) I(nvicto)*

⁷² Postojanje desnog podija zagovarao je Sergejevski (Sergejevski 1937, 13), dok se Zotović odlučila za to drugo tumačenje funkcije lijevog podija, naglasivši ujedno da bi podij s desne strane ozbiljno onemogućio prolaz kroz svetište (Zotović 1973, 122).

⁷³ Medini 1985, 66 (visina joj je 1,680 m); Zotović 1969, 70. Uz jajački, jedini još tako kasni mitrej u Dalmaciji je onaj u Konjicu, koji se datira od sredine 3. do početka 5. st.

⁷⁴ Skulptura je, primjerice, u okvirima Dalmacije i Panonije prisutna samo u Jajcu i u Ptujju (Zotović 1973, 108).

⁷⁵ Sergejevski 1937, 12, potaknut pismima spomenutim na početku ovoga rada. Pronađeni pokretni predmeti pobrojani su kod Sergejevskog (Sergejevski 1937, 13-17) i Vermaserena (CIMRM 1902-1905).

M(ithrae); nekoliko novčića (od Trajana do Arkadija); ulomci vapnenačke zdjele za vodu (vjerojatno posvećenu); ulomci staklenog posuđa; brojni ulomci keramičkog posuđa, nađeni po čitavom svetištu;⁷⁷ dva kamena brusa; brončana brnjica s remenom; ulomak potkove;⁷⁸ mnogobrojne životinjske kosti.

Usljed čega tako očiti nedostatak uobičajenih predmeta u jajačkom mitreju, predmeta koji se gotovo redovito nalaze u mnogobrojnim mitrejima razasutim po Carstvu? Tu se u prvome redu misli na kultno posuđe i pribor, a onda i na (rjeđe, ali opet prisutne) različite zavjetne darove. Što se dogodilo s tim sitnim inventarom kojemu nema ni traga u mitreju u Jajcu? Na pamet mi padaju tri objašnjenja: ili su pravovremeno bili odneseni nekamo na sigurno (ili pak ukopani i skriveni negdje u blizini), ili su bili razneseni prilikom otkrivanja mitreja i tijekom onog razmjerno kratkog vremenskog razmaka dok na teren nije stigla arheološka ekipa, ili ih ovaj mitrej nije niti posjedovao. Svako od tih rješenja ima i ozbiljnih nedostataka: kao prvo, sklanjanje ili skrivanje predmeta posljedica je svijesti o opasnosti koja prijete, a koja je u pravilu povezana s namjernim razaranjem – lako je zamisliti pripadnike mitraičke zajednice koji, dočuvši kako razbješnjeli kršćani ruše i pale Mitrina svetišta, sklanjaju obredne predmete na sigurno prije negoli se taj bijes sruši i na njihov speleij.⁷⁹ No, ukoliko takve opasnosti nije bilo, a svetište je zadesila kakva prirodna nepogoda, takvo što se teško moglo predvidjeti (iako nije isključena ni ta mogućnost – primjerice, ako se teren već neko vrijeme urušavao, ili je zaprijetila poplava). Druga nabačena pretpostavka ide u prilog našem askosu (koji je upravo na taj način dospio u posjednikove ruke) ali nije baš vjerojatno da su se uzimali i “obični” predmeti kao što su to ulomci keramike, inače uobičajen nalaz u Mitrinim svetištim. Tom tvrdnjom ujedno se pobija vjerodostojnost treće pretpostavke – dakako da je svaki mitrej posjedovao posuđe (kuhinjsko i kultno), jer bez njega ne bi mogao funkcionirati; osim posuđa tu je bilo i mnoštvo drugih uporabnih predmeta, kako će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja o inventaru mitreja općenito.

Razmjerno je malo mitreja planski i sustavno istraženo, budući da ih je većina bila otkrivena još u 19. st. kad još nije bilo razrađenih metoda istraživanja, pa su mnogi dragocjeni podaci zauvijek izgubljeni. Tipičan primjer daje Brunšmid, a tiče se mitreja u

⁷⁶ Patsch 1897, 629, 642-652.

⁷⁷ “U hramu (se) upotrebljavalo sugje različite veličine, oblika i boje, a gragjeno od raznih vrsta ilovače (...) na mnogima se jasno razabiru tragovi, kako su isplavljeni i ostrugani pijeskom i šljunkom” (Patsch 1897, 648).

⁷⁸ “Potkova se je valjda izgubila, dok se je gradilo svetište, pa je neopažena dospjela u pod” (Patsch 1897, 647).

⁷⁹ Primjer je mitrej u legijskom taboru u Segontiju u Britaniji (Caernarvon). Prilikom povlačenja, krajem 3. st., legija je sa sobom odnijela i reljefe, kipove i natpisne ploče, ostavivši žrtvenike (preteške za transport) te sitnije predmete bez neke vrijednosti: svjetiljke, svijećnjake, metalna zvonca (usp. CIMRM 2374). Pripadnici pak mitraičke zajednice iz Angleura u Galiji su kolekciju brončanih predmeta iz svoga svetišta pohranili u vreću i zakopali. Mitrej je netragom propao, no brončani inventar je pronađen – riječ je o dijelu njegove dekoracije (reljefne ploče, kipići i jedna posuda) (usp. CIMRM 954-964).

Vratniku kod Senja: "Prigodom iskapanja nije se racionalno postupalo, te zemljište tako isprerovalo, da se ponovnim kopanjem po svojoj prilici ne bi nikakav uspjeh polučio. Po površini zemlje rasijani su ulomci posuda, među kojima sam opazio razlupano dno obične rimske zemljane lampe bez pečata i nekoliko ulomaka od velikih rimskih amfora, i ulomke poduljih, uskih a tankih cigalja, kojima je valjda bio pod taracan. Osim spomenutog žrtvenika sa natpisom i izgubljenog jednog rimskog novca, u toj se špilji nije ništa našlo. U takovim je svetištima obično bilo reljefa, koji prikazuju Mithrasa, kako ubija bika, kako se rađa iz pećine itd. (...) Moguće je u ostalom, da ti spomenici još leže u zemlji ili da su se u starije doba upotrijebili kao građevni materijal za crkvu ili obližnje kuće."⁸⁰ Često su se, naime, sačuvali samo kameni spomenici, dok su sitni nalazi u pravilu bili zanemarivani. Stanje se popravilo s razvojem metodologije arheoloških istraživanja i s povećanom svijesti da je svaki, pa i najsitniji nalaz dragocjen. Iz mitreja otkrivenih tijekom 20. st. izranjali su tako i sitni predmeti, povećavajući količinu poznatog inventara. Ono, međutim, što danas nedostaje jest komparativna analiza svih cjelina nalaza – stoga se može tek govoriti o inventaru (ili onome što je od njega ostalo) pojedinih mitreja.⁸¹

Oprema jednoga mitreja ovisila je, dakako, o novčanim mogućnostima dotične mitraičke zajednice, te o subjektivnim predodžbama njezina voditelja (osobe s titulom *pater*). Danas je prilično teško rekonstruirati inventar nekoga Mitrinog svetišta, budući da su ona većinom bila opljačkana i razorena, za razliku od, primjerice, Dolihenovih svetišta koja su kršćani ostavljali na miru, ne smatrajući Dolihena opasnim rivalom kao što je to bio Mitra.⁸² Naprotiv, na udaru kršćana bili su upravo mitreji, pa su se čitave garniture kulturnog pribora često skrivale pod zemlju.⁸³ Inventar onih svetišta koja su stradala uslijed kakve prirodne nepogode, u pravilu je stradao zajedno s njima. Primjer je mitrej u Konjicu: "Krov, svod i većina nagomilane ruševine (...) kao mnogo štošta drugo, što pripada inventaru hrama, splavljeno je u dolinu onda i prigodom kasnijih poplava i survina".⁸⁴

Sitni inventar⁸⁵ mogao bi se podijeliti na dva načina: prvo, s obzirom na vrstu: a) svjetiljke (keramičke i kovinske), b) kulturno i kuhinjsko posuđe (keramičko, stakleno i

⁸⁰ Brunšmid 1898-1899, 190.

⁸¹ Huld-Zetsche 1986, 12. Za popis inventara u pojedinim mitrejima vidi poglavito CIMRM.

⁸² Mócsy 1974, 259. Autor upravo u neprijateljstvu kršćana prema Mitri vidi glavni razlog zašto je sitan inventar nekog mitreja praktički nepoznat. Većina mitreja doživjela je nasilan kraj koji je pratilo i pljačkanje ili uništavanje njegova inventara (onog dijela inventara koji mitraisti nisu bili sklonili na sigurno), pa nalaženje i istraživanje mitreja u Virunumu, jednog od rijetkih netaknutih speleja, u tom smislu ima posebnu težinu. No, niti u tom svetištu jajački askos nije našao svoju analogiju.

⁸³ Primjerice, predmeti iz mitreja u Sárkesziju, ili pak čitave zbirke kulturnog inventara, skrivene pod zemljom, iz više poganskih svetišta u Skarbantiji (usp. Mócsy 1974, 324; RCP, 102).

⁸⁴ Patsch 1897, 634.

⁸⁵ Izostavljen je "krupni" inventar, tj. ulomci arhitekture (stupova), kulturna slika, skulptura, žrtvenici, bazeni za vodu i različite reljefne i zavjetne ploče, budući da nisu važni za daljnji tijek rasprave. Za sitni inventar usp. osobito CIMRM, *passim*.

kovinsko), c) kovinski predmeti, d) novac; drugo, s obzirom na namjenu: a) zavjetni darovi, b) žrtveni pribor, c) obredno posuđe (u koje bih ubrojala i kuhinjsko posuđe) i pribor, d) pribor za rasvjetu, e) blagajna svetišta (novac).⁸⁶

Kovinskih predmeta razmjerno je malo u mitrejima. Većinom je riječ o uporabnim predmetima (kuke, karike lanaca, lopatice za razgrtanje vatre, ključevi, noževi, sjekirice, svijećnjaci, stilusi, fibule, prstenje), ima nešto dekoracije (male reljefne ploče, kipići) i obrednih pomagala (žrtveni noževi, mala zvonca, te možda predmeti iz mitreja u Les Bolards na Zlatnoj obali, u Galiji⁸⁷). Kovinskog posuđa, međutim, ima zanemarivo malo – spomenimo ovdje samo ulomak posude s dvije ručke s lokaliteta Angleur u Galiji, te brončanu kupu i zdjelu iz mitreja u Varhélyju (Sarmizegetusa) u Dakiji.⁸⁸

Daleko najbrojnije među inventarom nekog mitreja su svjetiljke i posuđe. Svjetiljke su imale posve uporabnu funkciju rasvjetljavanja prostora, no želi im se pridati i simbolički značaj, povezan s elementom vatre.⁸⁹ Pribor za rasvjetu obuhvaćao je, osim keramičkih i kovinskih svjetiljki, još i svijećnjake od kovine, te amfore u kojima se čuvalo ulje za punjenje svjetiljaka. Posuđe se pak koristilo u kuhinji (za pripremanje obrednog jela) i u samome svetištu, za potrebe kulta, a među njim je bilo i zavjetnih darova. Najčešće je bilo keramičko, no ima ga i staklenog, kovinskog i kamenog. Kao kuhinjsko posuđe mogu se prepoznati jednostavni lonci za kuhanje, zatim neke zdjele, vrčevi, tanjuri i čaše, te poklopci; u kuhinjski pribor ubrajaju se i avani (*mortaria*).⁹⁰ Negdje između kuhinjske i kultne namjene stoje velike posude (urne, amfore) za čuvanje vode i vina – neke su keramičke, druge pak kamene. Ukoliko su se pripadnici mitraičke zajednice držali Porfirijevih uputa, onda se u kamenim recipijentima držala voda, a u keramičkima vino.⁹¹ Od kultnog posuđa posvjedočeni su krateri, zdjele, tanjuri, vrčevi, pseudoskifosi, kupe – neki

⁸⁶ Iz daljnjeg izlaganja izostavit ću novac, a samo spomenuti neke druge dijelove inventara (primjerice, pribor za rasvjetu i sitne predmete od kovine). Zadržat ću se više na posudu i jajačkom askosu pokušati naći mjesto među zavjetnim darovima ili obrednim posuđem.

⁸⁷ Ondje su pronađeni nožići, pincete, trokraki instrumenti i željezna kuglica, kojima se pretpostavlja ritualna namjena povezana sa žrtvovanjem ili inicijacijom (CIMRM 925).

⁸⁸ U Angleuru, doduše, nema tragova Mitrinog svetišta, no ostava brončanih predmeta podrijetlom iz toga svetišta, zakopana u zemlju, svjedoči o njegovu postojanju. Spomenuti ulomak posude pripadao je toj ostavi (CIMRM 954-964). Mitrej u Varhélyju jedno je od najvećih poznatih Mitrinih svetišta, koje je zacijelo bilo i prikladno opremljeno; o tamošnjim brončanim posudama usp. CIMRM 2033.

⁸⁹ Svjetiljke, naime, posređuju element vatru, dok se element voda povezuje s posudama širokoga grla (Garbsch 1980, 624).

⁹⁰ Avani potječu, primjerice, iz mitreja ispod Santa Prisca u Rimu, iz mitreja u Stockstadtu te iz mitreja kod Cholterfroda u Britaniji. Cumont je avanu pridao obrednu zadaću, povezavši ga s Plutarhovom viješću (*De Iside*, 46) da magi iz Kapadokije u avanu drobe haomu, biljku koju su koristili u ritualne svrhe (usp. Kane 1975, 316, bilj. 7).

⁹¹ Porfirije je, naime, ustvrdio da su keramičke urne bolje za "dar grožđa" od kamenih, jer grožđe zri od "nebeske vatre"; kamene amfore su pak bolje za držanje vode (usp. *De antro*, 13-14).

primjerci ukrašeni simboličkim motivima u skladu s potrebama kulta,⁹² a drugi opet bez ikakvih vanjskih elemenata koji bi upućivali na obrednu namjenu. Keramičko posuđe kao da se i bojom željelo uklopiti u koloritne kanone Mitrinog kulta: prevladavala je žuta, crvena i crna keramika, bilo da je bila glačana, glazirana ili obojana, ili joj je boja ovisila o sastavu sirovine i načinu pečenja. Stakleno posuđe daleko je rjeđe – mogle su ga nabaviti samo imućnije mitraičke zajednice, ili je pak bilo podložnije uništavanju. Ulomci stakla nađeni su, primjerice, u nekim rimskim mitrejima (Palazzo dei Musei i Santa Prisca), zatim u Heddernheimu i Königshoffenu.

Bode u oči činjenica da se niti u jednom Mitrinom svetištu (osim u jajačkom) nije našao nikakav askos – niti keramički, niti kovinski. Stoga je prilično neizvjesno može li se jajačkom askosu pripisati kakva uloga u obredu ili u njemu radije treba prepoznati zavjetni dar. No, te dvije mogućnosti zapravo i nisu nespojive – dar koji je neki štovatelj ili vjernik zavjetovao svetištu svojega boga često je imao uporabnu vrijednost, to jest bio je namijenjen korištenju. Asortiman darova uvelike se razlikovao od mitreja do mitreja, ovisno o potrebama samoga svetišta ili o afinitetima i imovinskom stanju zavještatelja. Općenito gledajući, zavjetni darovi pripadaju jednoj od ovih kategorija: a) uporabni predmeti (posuđe, oltari), b) dekoracija (neki oltari, reljefne ploče, skulptura), c) građevinski prilog (tzv. "graditeljska žrtva", dana u novcu, za potrebe gradnje, pregradnje ili obnove svetišta ili pak za nabavu njegova namještaja⁹³). Dedicanti se svakako traže među pripadnicima mitraičke zajednice, bilo da je riječ o "običnim" vjernicima ili u obrede posvećenim mistima; ovi drugi su, po ustaljenoj praksi, prilikom posvećenja u sljedeći inicijacijski stupanj, svome svetištu nešto darovali, o čemu postoje epigrafička svjedočanstva. Posuđe se vrlo često darovalo zahvaljujući tome što mu je cijena bila dostupnija od, primjerice, kakvog umjetničkog reljefa ili priloga za gradnju; osim toga, posuđe je uvijek bilo potrebno, budući da se koristilo prilikom obrednih radnji i stoga bilo podložno krha-

⁹² Krater (uz koji se izvija zmija) gotovo se redovito prikazuje i na kultnoj slici, ispod bika kojeg ubija Mitra. Očigledno je imao simboličko značenje, povezano s elementom vode. Aplikacije u obliku zmije svakako su najčešće među takvim ukrasima. Posude obavijene zmijom služile su za držanje tekućine (najvjerojatnije vode) i nisu svojstvene samo Mitrinom kultu. Za potrebe mitraičkih zajednica u Panoniji, takve je posude, primjerice, izrađivala, lončarska radionica u Petoviju (ARP, 364). Zmija je vrlo česta i na posudama koje se ubrajaju u pribor za kađenje, budući da im se na unutrašnjim stijenkama često nađe tragova čadi (usp. Huld-Zetsche 1986, 15).

⁹³ Graditeljske žrtve se u pravilu izričito spomenu na kakvoj natpisnoj ploči, no ima slučajeva da se ispod temelja glavnog oltara (ispred kulture slike) ili ispod poda nađu posude, nekoć pune novca, ili sam novac (usp. Huld-Zetsche 1986, 13). Mitreji su se, po svemu sudeći, gradili i opremali poglavito uz pomoć darova i novčane potpore vjernika. O tome evo nekoliko dokaza: a) na mramornoj ploči iz jedne taberne duž dekumana, nedaleko mitreja u *Casa di Diana* u Ostiji, spominje se prvo zavjetni dar (kip) a zatim i neka gradnja: [...]*jatus xinu*[...]*]/fecit* (CIMRM 223); b) s istim svetištem povezan je još jedan graditeljski dar: *thronum fec(erunt)* (CIL XIV 4313); c) oltar iz nekog siscijskog mitreja spominje gradnju trijema i "sakristije": *porticus et ap[pl]a/ratorium ex voto fec(it)* (CIL III 3960 = CIMRM 1478).

nju. Nije se, dakako, darovalo obično posuđe, već u pravilu ono skupocjenije – znademo za nekoliko slučajeva poklanjanja sigilatnih zdjela i čaša, te kulturnih posuda. Iz mitreja u Königshoffenu potječu ulomci sigilatnih čaša od kojih jedna na vratu nosi grafit: *D(eo) I(nvicto) M(ithrae)*, a na drugoj piše: *don(a)vit*. Iz jedne taberne u Rheinzaubernu su dvije sigilatne zdjele; na spljoštenom rubu jedne je posveta *Deo invicto Mytrae vassa decem Tertius Rustici v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*, a na ulomku druge čita se *[vas]sa decem*. U ovom slučaju, riječ je o čitavoj garnituri od deset posuda, ili se pak uz deset recipijenata darovao i njihov sadržaj (namirnice za obrednu gozbu?). Darovi u posudu posvjedočeni su i u III. mitreju u Petoviju – na jednom ulomku smeđe glazirane posude darovatelj je dao napisati: *[... Val?]erius M[...]/ d(ono) d(at)*. I još jedan primjer: na mramornoj ploči iz Rima, na grčkome jeziku spominje se dar velikom nepobjedivom Mitri, u vidu dvije brončane svjetiljke, svake s po šest žižaka.⁹⁴ Nije, dakle, nemoguće pomisliti da se i brončani askos našao u mitreju u Jajcu kao zavjetni dar, tim više što repertoar darova ni izdaleka nije iscrpljen gore pobrojanim predmetima – spomenimo samo dva jedinstvena dara koja, kako izgleda, nemaju analogija u drugim svetištima, što ohrabruje s obzirom na činjenicu da je i jajački askos u tome smislu jedinstven. Riječ je o ulomku brončanog šljema iz mitreja uz kastel kod Ober Florstadta, s grafitom *Virtut(i) / d(onum) d(edit)*, te o malom oltaru iz Salone na kome se spominje dar u vidu *stellam et fructifer(...)*, u čemu se prepoznaje skulptura (vjerojatno od dragocjene kovine) koja prikazuje drvo puno plodova i uz njega zvijezdu, pričvršćenu na vrh oltara, ili pak prilika Sunca i Mjeseca.⁹⁵

Iznimno je teško ustanoviti izvorno mjesto na kojem su se nalazili zavjetni darovi. Oni kameni (reljefi, skulptura, žrtvenici) stajali su, dakako, u svetištu, razmješteni po nekom danas nepoznatom načelu. Ilustracije radi, zavirimo u dva mitreja u Heddernheimu (sl. 10 a, b) – kako se vidi, mogućnosti za smještanje darova bile su raznolike, a ne treba zaboraviti da su se oni mogli nalaziti i u predvorju samoga svetišta ili u bočnoj prostoriji koja je služila kao *apparatorium*.⁹⁶ Za neke (kamenne baze i oltare na kojima su stajali neki darovi) nema dvojbe, budući da o njima svjedoče sami zavjetni natpisi,⁹⁷ dok su

⁹⁴ Za mitrej u Königshoffenu: CIMRM 1373. Uz tu sigilatu, u svetištu su nađeni i ulomci staklenih posuda i vrčeva; možemo pretpostaviti da je i među njima bilo zavjetnih darova. Za posude iz Rheinzauberna: CIMRM 1303 i 1305; za ulomak iz Petovija: CIMRM 1612; za brončane svjetiljke: CIMRM 473 (= IGUR 106).

⁹⁵ Za šljem usp. CIMRM 1081; za oltar usp. CIL III 8686, Šašel Kos 1993 (za prvo tumačenje), Gabričević 1952, 18-20 (za drugo tumačenje).

⁹⁶ Kulturni inventar često se nalazi u predvorju, na hrpi, što znači da se ondje spremao na police, u ormare ili škrinje (usp. Huld-Zetsche 1986, 13). Većina pokretnog inventara mitreja u Königshoffenu nađena je u lijevoj bočnoj prostoriji koja je služila kao aparatorij (usp. CIMRM 1373), dok se dogradnji na zapadnoj strani III. mitreja u Petoviju pripisuje uloga sastajališta i spremišta za obredni pribor (RCP, 100).

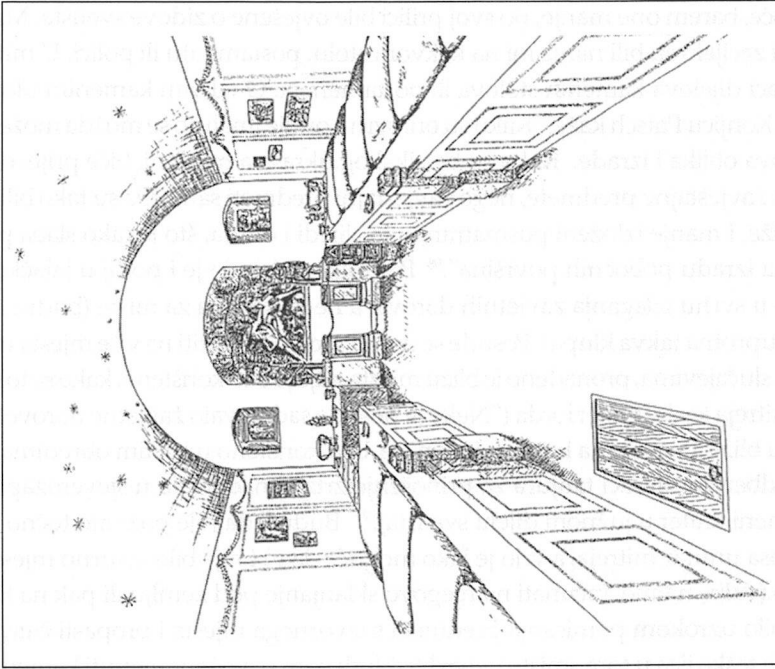
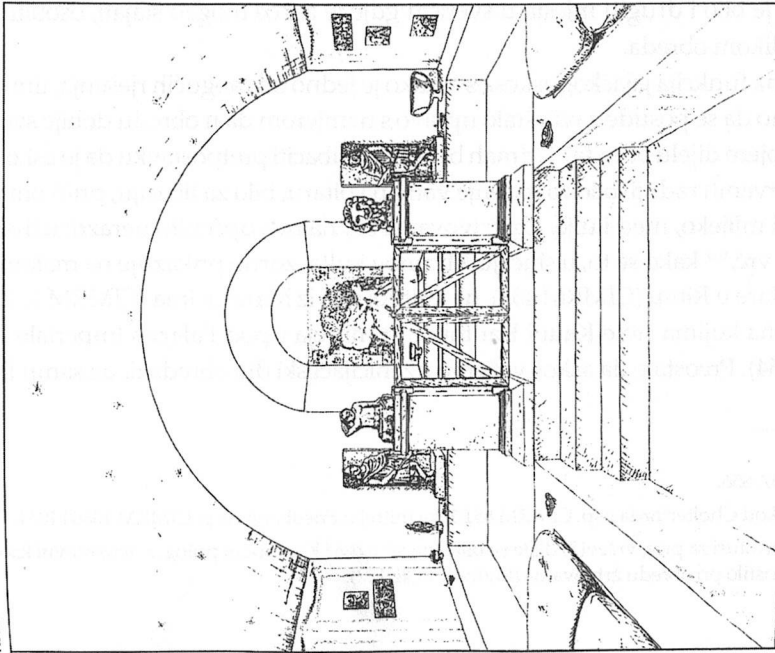
⁹⁷ Primjeri su mnogobrojni. U pravilu, darovao se kakav kip: Mitra-Dionis (na bazi piše: *hoc mihi libens d(onum) d(edit)*, Campbell 1968, 216), Kaut i Kautopat (na postolju između ostaloga stoji: *huius lo/ci fecit sua / pec(unia)*, CIMRM 254), *typus* (CIMRM 435-436), *signum argenteum cum basa sua* (Al, I, 145, br. 312), *signum Arimanium* (CIMRM 222 = CIL XIV 4311), ili pak oltar.

Kao preduvjet za obranu tvrdnje da je mitraizam doista bio imitacija ili, bolje reći, parodija kršćanstva, valja raščistiti dvoje. Prvo, ovdje je riječ o zapadnom mitraizmu, o onoj pojavnosti Mitrinog kulta toliko različitoj (iako naoko sličnoj) od izvornog perzijskog predloška, o pojavnosti koja je svoje uzore mogla imati u kršćanstvu. Sve sličnosti u teologiji između izvornog perzijskog i kasnijeg zapadnog mitraizma mogle bi se shvatiti kao elementi "praobjave" i "predoponašanja" koji se općenito mogu prepoznati u soteriološkim kultovima (među kojima je Mitrin kult bio najbližiji kršćanstvu).¹⁰⁸ Drugo je pitanje redosljeda: iako ima zagovornika mišljenja da se mitraizam pojavio (puno) prije kršćanstva, argumenti u vidu kilikijskih gusara i Tiridatova posjeta Rimu nemaju dovoljnu jačinu da to mišljenje i potkrijepe, budući da su te epizode izdvojene iz konteksta posvjedočenog mitraizma te da vjerojatno pripadaju izoliranim slučajevima kad se (još izvorni perzijski) kult pojavljivao na zapadu kao privremeni gost. Mitraizam će nahrupiti tek kasnije, i to u izmijenjenom obliku – prva svjedočanstva o prisutnosti Mitrinog kulta u Carstvu potječu tek iz sredine 2. st. Istina, kršćanske bazilike mahom potječu iz kasnijeg vremena, no treba imati na umu da su se bazilike gradile tek nakon pobjede kršćanstva, te da je teško da će se naći opsežnijih arheoloških svjedočanstava o postojanju kršćanskih zajednica u prva tri stoljeća, budući da je njihov život, prekidan progona, tada još većinom bio tajnovit. Činjenica jest da je snažna misionarska djelatnost odmah nakon Kristova uskrsnuća zahvatila Palestinu, Malu Aziju i Grčku i ubrzo se proširila na Italiju i sam Rim. Prije negoli je otputovao u Rim (60./61.), Pavao se dopisivao s tamošnjom kršćanskom zajednicom koja je, dakle, ondje već otprije postojala. Osim kratke vijesti o Tiridatovu posjetu Neronu, tada još nema ni traga Mitrinom kultu; nasuprot tome, Pavao je na Neronovu dvoru pridobio nove članove za kršćansku vjeru, kako se to razabire iz njegova završnog pozdrava u pismu Filipljanima: "Pozdravljaju vas svi sveti, a posebno oni iz careve kuće" (*Fil* 4,22). Nemojmo zaboraviti niti činjenicu da je Neron otpočeo s prvim progonom kršćana – dokaz više da je tada već djelovala barem jedna kršćanska zajednica u Rimu. Niti dvadeset godina kasnije stradali su Pompeji i Herkulaneji, u kojima je posvjedočena prisutnost kršćana, ali ne i mitraista. Prvi pouzdani dokazi prisutnosti kršćana u unutrašnjosti provincije Dalmacije (kamo pripada i Jajce) potječu s prijelaza iz 4. u 5. st., no brojnost tamošnjih bazilika (preko pedeset) svjedoči da je kršćanstvo dotad već bilo rašireno; uostalom, ni tamošnji mitreji nisu ništa stariji. S takvim se kronološkim slijedom slaže i Gabričević kad kaže da je "mitraizam mogao poprimiti specifičan sadržaj i oblike pod utjecajem raznoraznih faktora, vjerovatno i ponajprije od samog kršćanstva".¹⁰⁹ Stoga nema dvojbe da je mitraizam slijedio za kršćanstvom, a ne

¹⁰⁸ Za objašnjenje tih dvaju pojmova usp. Petersdorff 2001, 77-78 (o čemu će biti riječi kasnije u tekstu).

¹⁰⁹ O brojnosti bazilika u Bosni: Bojanovski 1988, 353; o kršćanstvu kao prethodniku mitraizma u Bosni: Gabričević 1952a, 61.

Abb. 12 Mithräum II, Rekonstruktion des Kulturaumes

Slika 10. Rekonstrukcije unutrašnjosti dvaju mitreja: a) II. mitrej u Heddernheimu, b) III. mitrej u Heddernheimu –
Fig. 10. Reconstructed interiors of two Mithraea: a) II. Mithraeum in Heddernheim, b) III. Mithraeum in Heddernheim

reljefne ploče, barem one manje, po svojoj prilici bile ovješene o zidove svetišta. Mali zavjetni darovi zacijelo su bili nanizani na kakvom stolu, postamentu ili polici. U mitrejima se znade naći dijelova kamenih stolova ili postamenata. O takvim kamenim ulomcima iz mitreja u Konjicu Patsch kaže: "Kaku su oni svrhu ondje imali, to se možda može razabrati iz njihova oblika i izrade. Kako su bez ikakog ukrasa a masivni, biće prije, da su to bile baze za zavještajne predmete, nego zavještajni predmeti sami. Da su tako bili postavljeni na niže, i manje izloženi posmatranju, to slijedi i otuda, što je tako slaba pomnija obraćena na izradu pobočnih površina".⁹⁸ Pomišlja se čak da je i podij u jajačkom mitreju služio u svrhu izlaganja zavjetnih darova, a ne kao klupa za miste (budući da nedostaje nasuprotna takva klupa). Posuđe se doista moglo smjestiti na više mjesta u svetištu; u nekim slučajevima, pronađeno je blizu mjesta gdje je bilo korišteno, kako se to navodi u slučaju mitreja kod Cholterforda ("Neko je posuđe sadržavalo zavjetne darove, drugo je nađeno u blizini mjesta na kojemu je, čini se, bilo korišteno u svetim obredima") i mitreja u Friedbergu (ulomci tanjura za prinošenje žrtava nađeni su u sjeverozapadnom kutu, a kameni krater u južnom dijelu svetišta).⁹⁹ Budući da nije poznato točno mjesto nalaza askosa unutar mitreja, a vrlo je lako moguće da to i nije bilo izvorno mjesto gdje je on stajao (valja, naime, računati na njegovo sklanjanje pod zemlju ili pak na klizanje tla koje je bilo uzrokom pomicanja predmetâ s izvornoga mjesta i propasti čitavog mitreja), vrlo je teško išta u tom smislu ustvrditi. Nudi nam se već spomenuti kameni podij, no zacijelo je bilo i drugih mjesta u svetištu gdje je askos mogao stajati, osobito ako se koristio prilikom obreda.

Obredna funkcija jajačkog askosa svakako je jedno od mogućih rješenja, tim više što je već rečeno da se posuđe zavijestalo upravo s namjerom da u obredu dobije svoju ulogu. No, u kojem dijelu obreda? Odmah bi valjalo odbaciti pretpostavku da je askos služio prilikom žrtvenih radnji, bilo za gašenje vatre na oltaru, bilo za libaciju, prilikom koje su se žrtvovali mlijeko, med i ulje. Uz žrtvovanje su, naime, općenito nerazdruživo povezani *patera* i vrč,¹⁰⁰ kako se to, u slučaju Mitrinog kulta, zorno prikazuje na malom oltaru iz Via del Mare u Rimu (CIMRM 432), na kultnoj slici iz Mannheima (CIMRM 1275) te na postoljima na kojima stoje Kaut i Kautopat, iz mitreja ispod Palazzo Imperiale u Ostiji (CIMRM 254). Preostaje da askos vežemo uz inicijacijski dio obreda ili uz samu liturgiju

⁹⁸ Patsch 1897, 656.

⁹⁹ Za mitrej kod Cholterforda usp. CIMRM 851/1; za mitrej u Friedbergu usp. CIMRM 1060 i 1061.

¹⁰⁰ Osim u garnituri za piće, vrčevi i zdjele su bili nerazdruživi i kao grobni prilog, a neizostavni kao posuđe koje se koristilo pri obredu žrtvovanja (Radnóti 1938, 137).

(blagovanje svetog objeda). Kao što je već spomenuto, pritom se ne odbacuje i mogućnost da je askos u svetište dospio kao zavjetni dar – on je potom mogao dobiti svoje mjesto među radnjama povezanim sa spomenutim obredima. No, prije izricanja mišljenja o mjestu i ulozi jajačkog askosa bit će riječi o velikoj sličnosti i velikom neprijateljstvu između mitraizma i kršćanstva. Ta će podulja digresija poslužiti da se osnaži tvrdnja da je mitraizam (njegova zapadna inačica) zapravo imitacija kršćanstva (u čemu su crkveni oci bili potpuno u pravu!), a njegovi obredi doista “sotonska imitacija” kršćanskih obreda – sve u nakani da se, putem usporedbe s kršćanskom liturgijom, pokuša pronaći prava služba askosa unutar jajačkog mitreja.

Iako je činjenica da su se pobjednički kršćani okomljivali na sve poganske kultove bez razlike, ipak je neprijateljstvo prema Mitrinom kultu bilo više nego izrazito. Razlog je očigledan: zbog velikih sličnosti između mitraizma i kršćanstva, prevelikih da bi se mogle nazvati slučajnošću.¹⁰¹ Tijekom puna dva i pol stoljeća rivalstva, te su dvije religije nastojale pridobiti što više pristaša, sličnim učenjem vjerojatno zbudujući moguće simpatizere. Naime, obje religije bile su monoteističke, imale su visoke moralne postavke među kojima su se isticali borba protiv zla u čovjeku i zla u svijetu, jednakost ljudi i obećanje spasenja. Upravo zbog tih sličnosti s Kristovim učenjem, kršćani su u mitraizmu vidjeli posebnu opasnost. Krist i Mitra su od samog početka bili u stalnom sukobu – znakovito je da su gusari koji su Rim po prvi put (koliko nam je poznato) upoznali s Mitrom bili iz Kilikije, odakle je (iz glavnoga grada Tarza) potjecao i Pavao, gorljivi pobornik i širitelj kršćanstva čije je djelovanje bilo usmjereno na konačni cilj – “osvajanje” Rima.

Mitrin je kult bio utemeljen na čvrstoj disciplini i hijerarhiji, tražeći od svojih sljedbenika da se podvrgavaju autoritetu. Carevi su s odobravanjem gledali na takav način razmišljanja, videći u njemu potporu svojoj vlasti. Simpatije su bile uzajamne – mitraisti su uživali naklonost cara, a neki su carevi čak i pristupali zajednici Mitrinih vjernika. S kršćanima nije bilo tako – oni su priznavali samo jedan autoritet, onaj božanski, ne htijući se pokoravati zahtjevima careva da putem štovanja službenih kultova iskažu lojalnost prema vlasti. Otuda i progoni koji su u valovima pogađali kršćanske zajednice u Carstvu, dok su one mitraičke istodobno mirno djelovale i dalje. Znakovito je da je najžešće progone kršćana poduzeo Dioklecijan, posvjedočeni simpatizer Mitrinog kulta. Dok su kršćani svoje obrede slavili tajno, skrivajući se po privatnim kućama, mitraisti su djelovali nesmetano, jačajući s priljevom novih pristaša, privučeni obećanjima kojima je jamac bila očigledna “čudorednost” Mitrinih vjernika i uzvišenost ideja koje su širili: “Kakve li razlike prema raspojasanim misterijama s Nila ili iz Frigije! Taj kreposni

¹⁰¹ Mišljenja o tome vrlo su različita: od uvriježenog i raširenog mišljenja da su mitraizam i kršćanstvo bili vrlo slični, preko tvrdnje da je kontakt među njima bio vrlo ograničen (M. Simon) do uvjerenja da su između tih dviju religija postojale duboke i očigledne razlike (J. M. C. Toynbee) (usp. Beck 1984, 2095).

neoženjeni bog ne preporuča nerazboritu plodnost prirode nego iskrenu nevinost duha". Stoga je i E. Renan mogao ustvrditi: "Da je kakva smrtonosna bolest zaustavila kršćanstvo u njegovu rastu, svijetom bi zavladao mitraizam".¹⁰²

Iza krepodne maske mitraizima crkveni su oci prepoznali zamku – djelo Sotone. Justin Mučenik, Origen i Tertulijan predvodili su četu apologeta kršćanstva, nastojeći raskrinkati demonsko djelovanje sakriveno pod prilikama poganskih kultova. "Poruka naših pisaca naročito se svodila na prokazivanje poganstva: kritizira se poganska religija zato jer je idolatrijska, djelo je demona koji na takav način žele zadržati moć nad ljudima".¹⁰³ Osobito su se okomljivali na Mitrin kult u kome su vidjeli sotonsku imitaciju kršćanske liturgije. "Prema Tertulijanu, da bi se Sotona suprotstavio planu Gospodnjem, on je imitirao u poganskim misterijama sakramente koje je Isus ustanovio".¹⁰⁴ Apologije su pisane u doba progonâ kršćana ili u vrijeme razmjerno kratkih predaha među njima (od sredine 2. st. do 1. polovice 3. st.). Nakon konačne pobjede i rehabilitacije kršćanstva, uslijedili su i fizički napadi na Mitrina svetišta koja je Tertulijan bio nazvao "pravim taborima tmine".¹⁰⁵ Speleji su bili puni za kršćane stvarnih dokaza o štovanju Sotone – osim reljefâ koji su prikazivali scene povezane s mitraičkom liturgijom, tu je bilo i posvetâ Arimanu, Knezu tame i prikaza u vidu leontokefala, spodobе čovječjeg tijela obavijenog zmijom, lavlje glave s iskeženim zubima i orlovih krila – prava *portentuosa simulacra*, kako ih je nazvao sv. Jeronim (*Epistula* 107,2). No, ono što je kršćane najviše ogorčilo bilo je drsko oponašanje najsvetijih Kristovih zaklada, krštenja i euharistije, i njihovo demonisko iskrivljavanje. Stoga su se na udaru našle i freske na zidovima mitreja ispod crkve Santa Prisca u Rimu, na kojima je prikazana sveta gozba, parodija euharistije: "Posve je jasno zašto su kršćani iz Santa Prisca kasnije uništili to svetište u svom vjerskom žaru, i učinili ga nepristupačnim. Izgleda da su bijes iskalili poglavito na tom lijevom zidu. Posvuda možemo vidjeti zasjekotine oštrom sjekirom koja je uništila znatan dio slikarija (...)"¹⁰⁶ Netrpeljivost između kršćanske i mitraičke općine zacijelo je postojala i u Jajcu, gdje su posvjedočene obje istovremeno,¹⁰⁷ no ona se ondje ipak nije iskazala u tako drastičnom obliku – jajački mitrej, naime, nije stradao od ljudskih ruku.

¹⁰² Oba navoda kod Perowne 1986, 109. No, "grčko-rimski svijet nije se obratio na Mitrin ili Cibelin kult, niti na judaizam ... unatoč razvijenoj propagandi, ali se obratio na Evanđelje", zaključuje Hamman 1983, 53.

¹⁰³ Pavić – Tenšek 1993, 63.

¹⁰⁴ Amorth 1995, 185. Evo i Tertulijanovih riječi: "Prepoznajmo Sotonino sredstvo, osobito onda kad proizvodi imitacije božanskih obreda da nas okleveta i osudi vjerom svojih sljedbenika" (*De corona* 15,4).

¹⁰⁵ Tertulijan, *De corona* 15,3. Firmik Materno ih ovako opisuje: "Njegove obrede oni obavljaju u skrovitim špiljama kako bi, čitavo vrijeme obavijeni gadnim mrakom, izbjegli milinu sjajnog i jasnog svjetla. Kako prikladno svetište toga boga!" (*De errore profanarum religionum*, 5,2).

¹⁰⁶ Vermaseren – Van Essen 1955, 27.

¹⁰⁷ Usp. Paškvalin 1970, 29, 35-36.

prethodio mu, te ima razloga dati za pravo apologetima kršćanstva da je Mitrin kult (kakvog ga poznaje Zapad) doista bio demonska imitacija Kristova nauka. Sličnosti su više nego brojne i očigledne. Evo ih sažeto prikazanih:

Mitraizam

Prema novijem mišljenju, koje je iznio švedski povjesničar religije M. Nilsson, Mitrine misterije su djelo "nepoznata religijskog genija", raširene po Carstvu misionarskom djelatnošću (Huld-Zetsche 1986, 5).

Zapadni mitraizam je misterijski kult (za razliku od izvornog, perzijskog kulta koji je bio javan – Selem 1986, 179). Misterijski kultovi ujedno su i eshatološki (usp. Turcan 1998, 109).

Spasenje se postiže smrću i uskrnućem. No, ne umire Mitra, već je u tu svrhu žrtvovan bik. Bik, kao ekvinokcijsko Sunce koje ponovno oživljava zemlju, jedan je aspekt Mitre koji je nepobjedivo spiritualno Sunce, pa zapravo Mitra žrtvuje samoga sebe.

Tauroktonija se nije obavljala u stvarnosti, nego je postojala na teološkoj razini, kao ključni dio liturgije koji je prethodio svetoj gozbi (Turcan 1993, 139; usp. Beck 1984, 2080-2081). Tauroktonija je soteriološka žrtva na kraju vremena – prema mazdejskom vjerovanju, Saošjant (što znači "spasitelj, dobročinitelj") će ubiti bika i iz njegove masti pomiješane sa sokom haome pripremit će napitak koji će podariti besmrtnost onima koji ga budu pili. To će biti konačna pobjeda nad Zlom – u posljednjoj bitci, Mitra će izaći kao pobjednik i suditi će čovječanstvu. Nakon toga će, preko rijeke vatre, povesti odabrane u besmrtnost (usp. Gabričević 1952b, 22).

Prikaz Mitre tauroktona je "resio dno svetišta, kao Krist na križu u katoličkim pretkoncilskim crkvama" (Turcan 1993, 74).

Kršćanstvo

Kršćanstvo, kome je utemeljitelj Krist, raširilo se zahvaljujući misionarskoj djelatnosti apostola i njihovih učenika.

Kršćanstvo također ima misterijski, otajstveni značaj. Otajstva vjere ljudima se otkrivaju putem Božje objave.

Spasenje je postignuto Kristovom žrtvom na križu. Bog žrtvuje samoga sebe: Bog Sin prikazuje se Bogu Ocu.

Žrtva na križu simbolički se ponavljala na svakom euharistijskom slavlju, pod prilikom euharistije (euharistija je, dakle, "pokrivala" i mitraičku tauroktoniju i njihovu svetu gozbu).

Kristov zemaljski život računa se kao "punina vremena", što u neku ruku odgovara mazdejskom "kraju vremena". Zahvaljujući svojoj žrtvi na križu, Krist je ljudima zavijestao svoje Tijelo i svoju Krv koji će im, ako ih budu blagovali (pod prilikama kruha i vina), dati život vječni. No, Krist će doći i po drugi puta, u Posljednji dan, u konačnoj punini vremena, o čemu svjedoče Evanđelje i Otkrivenje. No, postoji i jedna razlika između mitraičkog i kršćanskog shvaćanja spasenja: mitraisti su se smatrali spašenima već samim time što su prionuli uz štovanje Mitre, na što upućuje grafit iz mitreja ispod Santa Prisca u Rimu: *et nos servasti eternali sanguine fuso* ("i spasio si nas prolivši vječnu krv") – tvrdnja izrečena u prošlom vremenu, koja se, dakle, odnosi na sadašnjost. Krist nudi spasenje svima koji u njemu vide Istinu, Put i Život; to spasenje će se ostvariti tek nakon smrti, a na čovjeku je da do kraja života ustraje u Dobru i ne podlegne napastima koje bi ga odvele u propast.

Mitraizam

Obećaje se uskrsnuće duše; prema Tertulijanu, to je *imago resurrectionis*, "imitacija uskrsnuća" (*De praescriptione haereticorum*, 40,4).

Kako se misli, uskrsnuće se postiže putem prolaska i postupnog pročišćenja kroz nebeske sfere, no Celsovo putovanje kroz sedam sfera ne tiče se nužno posmrtnog putovanja duše kroz astralne sfere (Turcan 1993, 110). Ono bi se prije moglo shvatiti kao usavršavanje duše putem prolaska kroz inicijacijske stupnjeve.

Pod uskrsnućem se može shvatiti i Mitrino uspinjanje na nebo na Sunčevim kolima.

Visoka moralna načela o kojima je već bilo riječi. Mitraisti su odabrani da se bore protiv zla u sebi i u svijetu.

Mitrino rođenje stavlja se u vrijeme zimskog solsticija. Krajem 3. st. taj je dan i službeno postao *natalis Solis Invicti* (Turcan 1993, 80).

Mitra je rođen iz stijene.

Mitraizam je okupljao sljedbenike svih društvenih staleža, osobito "male" ljude koji su najviše žudjeli za obećanim dobrima. Zapravo, "prosperira među ljudima svih onih grupa u kojima se osjeća žudnja za duhovnom obitelji i duhovnom domovinom" (Selem 1986, 183). No, postojalo je jedno ograničenje: primali su se samo muškarci.

Zajednice vjernika bile su razmjerno male i funkcionirale su kao duhovne obitelji (u kojima je vladalo načelo međusobnog bratstva), koje su se sve stapale u veliku obitelj Mitrinih štovatelja. Hijerarhija unutar zajednice (između pojedinih inicijacijskih stupnjeva i prema svome duhovnom vodi) bila je temelj njezine homogenosti.

Mitraičke zajednice okupljale su se na skrovitim mjestima, kako je to zahtijevala narav kulta (tajnovitost).

Kršćanstvo

Kristovo uskrsnuće jamstvo je uskrsnuća svih onih koji slijede njegovu nauku (uskrsnuće prvo duše, a potom, na kraju vremena, i tijela).

Stranice Staroga i Novoga zavjeta prepune su uputa kako se držati visokih moralnih standarda i odoljeti napadima Zla.

I Krist je, kao Svetlost svijeta, rođen za zimskog solsticija, "najtamnijeg" dana u godini.

Krist je rođen u špilji.

"Krist je, kao i Mithra, nazočan u stvarnosti ovog svijeta, on je na neki način inkarnacija" Boga Oca (Selem 1986, 192).

Kršćanstvo su, kako se općenito misli, prigrlili osobito pripadnici nižih društvenih staleža (koje su prve mogle privući obećane nagrade), no Kristov su nauk prihvatili i mnogi imućni ljudi. Zahvaljujući ponajviše njihovim novčanim prilozima, zajednice su mogle funkcionirati, o čemu svjedoči Justin Mučenik: "Oni koji posjeduju dobra pritežu u pomoć onima koji nemaju, i međusobno se potpomažemo. Oni koji su u obilju te žele dati, čine to slobodno i što hoće. Što se sabere predaje se predsjedniku; on dijeli sirotama, udovicama, potrebitima, utamničenicima, stranim gostima – ukratko, pomaže svakom tko se nađe u nevolji" (*Apologia prima*, 67).

Pojedine kršćanske zajednice također su bile male, odnosi unutar njih također su počivali na načelu bratstva, a svaku je vodio njezin duhovni vođa.

I kršćani su se u početku sastajali u tajnosti, ali iz

Mitraizam

Kako tvrde rani apologeti kršćanstva, pripadnici mitraičke zajednice smatrali su se njenim vojnicima (Firmik Materno, *De errore profanarum religionum*, 6,1-8). Uostalom, misti trećeg stupnja nazivaju se *Milites*, čiju inicijaciju opisuje Tertulijan (*De corona*, 15,3-4 i *De praescriptione haereticorum*, 40,4).

Imitacija mučeništva – Tertulijan je prepoznaje u činu nuđenja vijenca inicijantu u treći stupanj (*De corona*, 15,3).

Obred koji se sastoji od dva dijela, na što jasno upućuju dvostrane kultne slike (s prikazom tauroktonije na jednoj, te gozbe na drugoj strani). (Naj)svečaniji dio obreda najavljavao se zvoncem (metalna zvonca pronađena su u nekim svetištima).

Sedam sakramenata – spominje ih (mada ne pojedinačno) Patsch (Patsch 1914, 196). Među njima su inicijacija i gozba.

Inicijacija koja vodi prema pročišćenju duše i sve većoj spoznaji. Mitraička inicijacija obuhvaća obje kršćanske inicijacije. Za pročišćenje nižih stupnjeva koristi se voda, a u slučaju viših se spominje med. Tertulijan u mitraičkoj inicijaciji vidi sotonsku imitaciju krštenja (*De corona*, 15,4). O inicijaciji će više riječi biti u tekstu.

Kršćanstvo

posve drugih razloga: da izbjegnju opasnost od uhićenja. U tome je smislu prisutna razlika između mitraizma i kršćanstva: mitraizam je bio javno priznata religija (čak je poticalo lojalnost prema caru), dok je kršćanstvo često bilo suočeno s progonima upravo zbog svog beskompromisnog stava o tome kome se treba klanjati.

Kršćani su sebe nazivali i smatrali Kristovim vojnicima, zauzetima u borbi protiv zla.

O kršćanskim mučenicima doista ne treba posebno govoriti.

Liturgija se sastojala od dva dijela – prvome smiju prisustvovati svi (pa i nekršćani); na njemu se pjevaju psalmi i molitve, čitaju svete knjige i poslanice. Drugi dio rezerviran je samo za kršćane, i to one već inicirane obredom krštenja; to je misterijski dio liturgije, komemoracija Kristove žrtve na križu. Analogno današnjem činu podizanja koji najavljuje pričest, može se pomisliti da je i tada zvuk zvonca označavao početak Pretvorbe.

Na sedam sakramenata počiva kršćansko bogostovlje; među njima su krštenje i euharistija.

Kršćanska inicijacija sastojala se od krštenja, a zatim i od krizme. Za krštenje potrebna je voda, a za krizmu ulje. I mitraisti poznaju pomazanje čela – to je sastavni dio inicijacijskog obreda u treći stupanj (*Miles*).

Mitraizam

Sveta gozba (τράπεζα Μίθρου) koja se održava na dvije razine: božanskoj (Mitra i Sol) i ljudskoj (vjernici). To bi mogla biti imitacija Posljednje večere, ili radije euharistije, budući da joj prethodi žrtvovanje (bika). O gozbi će također više riječi biti u tekstu – ovdje tek još jedna napomena: misti nižih stupnjeva na njoj imaju ulogu poslužitelja – donose na stol kruh i vino.

O mitraičkoj gozbi kao o demonskoj imitaciji euharistije govorio je Justin Mučenik (*Apologia prima*, 66).

Kršćanstvo

Euharistija je slika ali i tvarni nastavak Kristove žrtve na križu (ne Posljednje večere!).

Ulogu poslužitelja prilikom euharistijske gozbe imaju đakoni (διάκονος = "sluga, poslužitelj"). Đakonat je ustanovljen već u apostolsko doba i prva mu je funkcija bila dijeljenje milostinje, no ubrzo je dobio zadaću da upravlja materijalnim dobrima crkve (čuvanje svetog posuđa i svetih knjiga) (Leksikon 1979, s. v. Đakon).

I za kraj, još jedna podudarnost između mitraizma i kršćanstva: optužbe sa strane, glede prinošenja ljudskih žrtava. Čini se da su optužbe u tom pogledu mitraistima stizale upravo s kršćanske strane – aleksandrijski biskup Georgije iz jednog je razorenog mitreja izvadio izvjestan broj ljudskih lubanja i pronio ih gradskim ulicama, tvrdeći da su to ostaci magičkih žrtvovanja.¹¹⁰ Slične optužbe prije toga su pogađale i kršćane – govorilo se, naime, da se na njihovim tajnim sastancima jede ljudsko meso i pije ljudska krv. Takve su optužbe zapravo bile posljedica tragičnog nepoznavanja srži Kristove zaklade, čiji je temelj bio u blagovanju Njegova otajstvenog tijela i krvi.

Mitrin kult je misterijski kult zaodjeven u astronomsko ruho. Pravi smisao štovanja Mitre poznavali su samo malobrojni odabrani, dok se zajednica zadovoljavala tumačenjem njegove astronomske i soteriološke naravi. Ništa čudno, jer su misteriji oduvijek bili okrenuti ka "maloj grupi iniciranih umova, koja od početka svijeta čuva u cijelosti skrivene alegorije, rituale, simbolične figure, koje putem tajne doktrine otkrivaju nedostupne misterije života".¹¹¹ O kakvim je misterijima života riječ, možda će biti jasnije nakon redaka koji slijede.

Prema antičkim svjedočanstvima, Mitra je božanski posrednik (μεσότης) između Oromazda i Arimana, Svjetla i Tame, Dobra i Zla. Borba između tih dvaju protivničkih duhova odraz je Luciferova sukoba s Mihaelom.¹¹² No, kakva je narav Mitrinog posredništva? Perzijski Mitra je jamac valjanosti ugovora, a ima i elemenata božanskog glasnika kojeg će helenski svijet nazivati Hermesom. No, Mitra carskoga Rima bliži je drugom posredniku između ljudi i bogova, Prometeju, o čemu postoji i izravan dokaz: na jednom papirusu, Mitra se, uz uobičajenu identifikaciju sa "Suncem među Perzijancima",

¹¹⁰ Turcan 1993, 120.

¹¹¹ Usp. Epperson 1997, 43.

¹¹² Gray 1987, 133.

izrijekom naziva Prometejom.¹¹³ Kako to shvatiti? Najbolje je krenuti putem koji vodi prema poistovjećivanju s nekim demonskim značajkama.¹¹⁴ Prometej kao potomak Titana u sebi nosi sklonost ka pobuni, pobuni duha "koji se hoće izjednačiti s božanskom inteligencijom ili joj barem oteti nekoliko iskri svjetlosti". Sotona je također pobunjenik, kao što to i samo njegovo ime kazuje (*Satan*, "protivnik"). Poznato je da je Prometej bogovima ukrao vatru, dakle djelovao je protiv božanske volje a sve uime humanih ciljeva koji se mogu nazvati civilizacijskim napretkom ili pak prosvjetljenjem duha¹¹⁵ – oboje je svojstveno demonskom djelovanju, jer demon simbolizira prosvjetljenje iznad uobičajenih normi, koje omogućuju da se vidi dalje i sigurnije: "(...) otvorit će vam se oči i vi ćete biti kao bogovi, koji razlučuju dobro i zlo" (*Post* 3,4). Hesiod je u Prometeju vidio podmuklog lukavca, što je u skladu s Kristovim nazivanjem Sotone (Otac laži). Prometej je u neku ruku ostvario neostvarivi Sotonin san – uzdigao se među bogove, zahvaljujući besmrtnosti koju mu je podario kentaur Hiron. U hermetičkim predajama, Sotona je drugo ime za Saturna, a ovoga također krasi prometejevske značajke: pobuna (svrgnuo oca Urana) i ostvarenje civilizacijskog napretka u "zlatno doba" čovječanstva.

Porfirije je Mitru nazvao demijurgom, stvoriteljem svijeta.¹¹⁶ Ta se funkcija ne pojavljuje niti u perzijskoj tradiciji ni u mitraičkoj ikonografiji, pa je tumačenje tog epiteta koji su mu nadjenuli platoničari i neoplatoničari nesigurno. Mitra, doduše, nije stvorio svijet, ali je odgovoran za njega i brani ga od zla. On, kao bog koji djeluje u svijetu i za svijet i koji taj svijet spašava i osnažuje, želi pridobiti suverenitet nad tim svijetom, idući za time da se na kraju stoji s vrhovnim božanstvom (stvoriteljem) ili da ga zamijeni. Stoga bog koji je spasio stvoreni svijet na sebe preuzima naziv demijurga, stvoritelja svijeta i njegova svemogućeg gospodara.¹¹⁷ Prema kršćanskom učenju, to je Krist, Spasitelj svijeta i Sin Božji, za kojeg je sam Bog Otac rekao: "Ovo je Sin moj, Ljubljeni moj, koga sam odabrao" (*Mt* 3,17), no prema mitraičkom učenju to može biti samo Mitra, za kojega crkveni oci tvrde da je Kristov oponašatelj. Sotona je od iskona iskazivao želju da bude bog umjesto Boga, o čemu tako zorno svjedoče stranice Postanka, a zatim i Izaija,¹¹⁸ a da se i ne spominje kako katari Sotonu smatraju demijurgom i tako mu pridaju kozmičku ulo-

¹¹³ *P. Oxy.* 15.1802, red 64 (usp. Beck 1984, 2050).

¹¹⁴ Za sve navode koji Prometeja povezuju s demonom usp. Rječnik, ss. vv. Prometej, Sotona, Saturn, Demon.

¹¹⁵ Zanimljivo je da i Hermes ima neke attribute boga spoznaje – on je začetnik različitih izuma.

¹¹⁶ Porfirije, *De antro nympharum*, 6.

¹¹⁷ Turcan 1993, 101-102, 151. O eshatološkoj naravi Mitrina kulta svjedoči i grafit iz mitreja ispod Santa Prisca u Rimu: *et nos servasti eternali sanguine fuso*, "i nas si spasio, prolivši vječnu krv".

¹¹⁸ U Sotoninim riječima upućenim Evi naziru se njegove težnje: "(...) i vi ćete biti kao bogovi, koji razlučuju dobro i zlo" (*Post* 3,4). Izaija ih pojašnjava: "U svom si srcu govorio: Uspet ću se na nebesa, povrh zvijezda Božjih prijesto ću sebi dići. Na zbrojnoj ću stolovati gori na krajnom sjeveru. Uzaći ću u visine oblačne, bit ću jednak Višnjemu" (*Iz* 14,13-14).

gu.¹¹⁹ Ne mogavši zauzeti mjesto Boga, on je postao njegovim oponašateljem, tako da si je priskrbio naslov "majmuna Božjega".¹²⁰ Prisjetimo se samo jedne starozavjetne epizode koja se odigrala na faraonovu dvoru, a čiji su protagonisti bili Mojsije i egipatski vračevi: kao odgovor na čudesna znamenja koja je Bog preko Mojsija poslao egipatskom narodu (štap pretvoren u zmiju, rijeka crvena kao krv), "egipatski vračari svojim vračanjem učiniše isto" (Izl 7,22), to jest putem demonskog posredovanja imitirali su Božja čudesa. No, glavna meta demonskog oponašanja je Krist i njegov spasiteljski nauk, kako bi se što više ljudi sablaznilo i odvratilo od Istine. Sotona nije čekao da Krist uđe u svijet: demoni koji su još od istjerivanja iz raja drhtali u iščekivanju Otkupitelja, unaprijed su mu se suprotstavljali "predoponašanjem": "U njihovim kultovima idola i prije svega u poganskim misterijima pokušali su demoni unaprijed predoponašati kršćanske sakramente i sve što je s njima povezano kako bi od njih prijezirno napravili pronalazak i izmišljotinu pogana, sažaljenja vrijedno praznovjerje, prije nego što ih je sam Krist bio ustanovio. To je mišljenje najstarijih crkvenih pisaca koji su, kao sveti Justin i Tertulijan, rođeni kao pogani, a duhovni svijet pogana poznavali su na temelju vlastitih nazora, te su znali za tajne niti koje je demonska strana bila isprela između poganskih i kršćanskih misterija. Na taj način se smije tumačiti i zašto je već u predkršćansko vrijeme postojao troglavi poganski idol (kao oponašanje Trojstva), zašto je postojao božanski sin, kojega je rodila djevica (kao oponašanje utjelovljenja), zašto su u poganskim svetištima postojala kupališta za pranje i čišćenje (kao oponašanje krštenja) i zašto je postojala poganska kulturna večera (kao oponašanje presvete Euharistije). Jedino Kristova muka na križu nije nikada postala predmetom oponašanja, u tome su demoni vjerojatno namjerno ostavljeni u mraku (...)", kaže Petersdorff, najveći stručnjak za demonologiju u 20. st.¹²¹ No, kako je moguće nešto "predoponašati"? Neka mi bude dopušteno podastrijeti još jedan navod istoga pisca, kako bi se pojasnio taj "paradoks": "Ali zar ovo nije istina ako sami pred sobom priznamo: kada kršćanske istine povezujemo s poganskim analogijama, još uvijek nas s vremena na vrijeme prožme tajanstven strah: ne postoji li tu ipak nekakva suovisnost? Onda kažemo: 'taj i taj poganin (recimo Platon ili Aristotel) već je naznačio ono što je kasnije kod nas postalo istinom'. Nikako ne postavljajmo redosljed stvari na glavu! Ako se želi točno kazati, onda se mora kazati sljedeće: 'taj i taj poganin je još (na

¹¹⁹ Rječnik, s. v. Sotona.

¹²⁰ Démoni imaju veliku sposobnost zakukuljivanja, koju oni koriste kao "majmuni Božji". Petersdorff navodi Scheebenove riječi: "Kao majmun Božji (simia Dei) želi davao također izigravati Boga ... želi religiji Boga suprotstaviti religiju davla" (Petersdorff 2001, 116).

¹²¹ Petersdorff 2001, 76-77. Malo dalje on navodi riječi benediktinca Ota Casela koji je stao u obranu apologeta kršćanstva kad je riječ o temi oponašanja: "Nije se radilo o budalastom mišljenju, kako bi se to danas htjelo predstaviti, kada su crkveni oci u analogijama poganskih kultova htjeli vidjeti svojevrsno demonsko oponašanje".

osnovi praobjave i pra-predaje) znao za određenu pra-istinu koja je, dakako, tijekom dugotrajna poganskoga adventa vjerojatno izbljedjela ili je namjerno izopačena u značenje željeno od demona da bi je tek Krist ponovno uspostavio u njezinoj izvornoj čistoći kao kršćansku istinu'. Stvar stoji ovako: na početku ljudske povijesti u zemaljskom raj u bila je objavljena potpuna istina, a potpuno znanje o njoj (koliko je to potrebno za spasenje) bilo je dostupno prvom ljudskom paru. Iz ove visoke i vjerojatno najviše visine, na kojoj je čovjek ikada stajao, započinje u poganstvu lagano nazadovanje od monoteizma sve do kulta demona. (...) Istina se nalazi na početku, a kada je izriču pogani, onda je to zato što se ova istina kod njih još (premda vjerojatno ne više u svojoj potpunosti i iskrivljena) održala".¹²²

U tome smislu valja gledati i na Mitru kao na sâmo Sunce. On nije Sunce u astro-nomskom smislu, budući da se planetarno Sunce (Helije) prikazuje zasebno – on je *Sol invictus*, nepobjedivo Sunce onkraj planetarnih sfera, spiritualno Sunce koje upućenima podaruje prosvjetljenje. Na tom su načelu počivali svi solarni kultovi. Ishodište im je isto: obožavanje duhovnog Sunca koje je univerzalni bog i koje omogućava postizavanje mudrosti putem intelektualne spoznaje, te dosezanje božanskoga putem razlikovanja dobra i zla. Znakovito je da se mitraički obredi ne obavljaju *sub divo*, u svjetlosti Sunca, već na skrovitom i mračnom mjestu – svrha nije obožavanje fizičkog Sunca, već onog duhovnog, koje rasvjetljuje um. "Sunce je drevni simbol božanske sile koja daje život. Sunce je bilo Njegova manifestacija i vidljiva pojava (...) Sunce je hijeroglifski znak za Istinu, jer ono je izvor Svjetla", tvrdi A. Pike, jedan od onih koji se smatraju prosvjetljenim tim duhovnim Suncem.¹²³ Duhovno je Sunce imalo različita obličja: zmije (drevni simbol mudrosti), Atona, Ozirisa, Baala, Apolona, Mitre, Lucifera. O Luciferovoj naravi Biblija ima jasno mišljenje, koje je tako zorno iznio Izaija: "Kako pade sa nebesa, Svjetlonošo, sine Zorin? Kako li si oboren na zemlju, ti, vladaru narodâ? (...) A sruši se u Podzemlje, u dubine provalije!" (Iz 14, 12 i 15). Lucifer se od najvišeg anđela, koji je imao biti "svjetlonošom", prometnuo u Kneza tame, zadržavši ipak svojstvo obmanjivanja, na što upozorava Pavao: "(...) jer se sam sotona pretvara u anđela svjetla". No, ima on i svojih pristaša, koji u njegovoj pobuni vide pravu blagodanost za čovječanstvo: "Sotona je vječni pobunjenik, prvi slobodni mislilac i emancipator svijeta. Učinio je da se ljudi srame svog životinjskog neznanja i poslušnosti; on emancipira čovjeka, utiskuje mu na čelo pečat slobode i ljudskosti, tjerajući ga da se ne pokori i da jede plodove s drveta spoznaje"; "(...) anđeo Lucifer je odgovoran za napuštanje Edena, s namjerom da čovjek krene putem duhovnog napretka"; "Čovjek još mora završiti svoju evoluciju – postajući biće nalik Bogu i ujedinjujući svoju svijest sa Sveznajućim. To jest i uvijek je bio jedini cilj i namjena inici-

¹²² Petersdorff 2001, 77-78.

¹²³ Navod kod Epperson 1997, 61.

jacija (...) Ne postoji viši stupanj dostignuća od onog gdje se čovjek miješa s božanskom Sviješću i zna ono što zna Bog".¹²⁴ Takvi u Svjetlonoši vide jedinog istinskog boga,¹²⁵ a sebe nazivaju sinovima Svjetla – sinovi Tame koje spominju nisu nitko drugi doli kršćani. No, nasuprot ovom lažnom Svjetlonoši stoji istinski Svjetlonoša, Sunce pravde (*Sol iustitiae*) kojeg Filotej sa Sinaja naziva i Suncem istine.¹²⁶

Ako, nakon svega iznesenoga, u Mitri prepoznamo onog "Svjetlonošu" koji nudi intelektualnu spoznaju, onda i u mitraičkim obredima možemo razaznati mnoge elemente kršćanske liturgije, zlonamjerno imitirane kako bi se nagrdila Kristova nauka i raširila sablazan u svijetu, na što su upozoravali apologeti kršćanstva: "Prepoznamo Sotoninu varku, osobito onda kad proizvodi imitacije božanskih obreda da nas okleveta i osudi vjerom svojih sljedbenika" (Tertulijan, *De corona*, 15,4). To se poglavito odnosi na dva obreda, inicijaciju (krštenje) i svetu gozbu (euharistiju).

Inicijacijska struktura temelj je zapadne (misterijske) pojavnosti Mitrinog kulta. Zbog njegove misterijske naravi, ona je do danas sačuvala svoje tajne. Vrata se mogu tek otkriniti, zahvaljujući šturim i pojedinačnim vijestima (mahom kritizerskim) u antičkoj literaturi, slikovnim prikazima koje su ostavili sami mitraisti, te malobrojnom sitnom inventaru iz nekih mitreja koji je možda služio u inicijacijskim obredima, a ne treba zabaciti ni analogije s drugim misterijskim kultovima. Inicijaciju su spominjali Tertulijan, sv. Jeronim, Pseudo Augustin (Ambrozijaster), Nono (monah iz 6. ili 7. st.), Kosma (biskup iz 8. st.), Suida. Na simbolički način, ona je prikazana na kulturnim slikama s prizorom tauroktonije, na reljefima sa scenom svete gozbe, na nekim freskama na kojima se prikazuju inicijacijski obredi (Santa Maria Vetere u Kapui) i pripreme za svetu gozbu (Santa Prisca u Rimu), te na mozaicima iz *mitreo di Felicissimo* u Ostiji (pojedini inicijacijski simboli), *mitreo di Sette Sfere* u Ostiji i *mitreo di Sette Porte* u Rimu (inicijacijsko napredovanje), a grafiti iz nekih svetišta (Santa Prisca, Dura Europos) spominju pojedine inicijacijske stupnjeve i njihove tutelarne planete. Od sitnog inventara, kao inicijacijski instrumenti prepoznati su, primjerice, nožići, pincete, trokraki instrumenti i željezna kuglica iz mitreja u Les Bouldards, Nuits-Saint-Georges na Zlatnoj obali u Francuskoj (CIMRM 925), a moguće je da takvu ulogu imaju i koštana frula (mitrej uz kastel kod Ober-Florstadta, CIMRM 1080), te vrhovi kopalja (mitrej u Stockstadtu, CIMRM 1080 i mitrej s istočne padine Heiligenberga u Neuheimu, CIMRM 1288) i ulomak brončane kacige iz mitreja uz kastel kod Ober-Florstadta (CIMRM 1081). Koplja i kacige mogli su pripadati mistu trećeg stupnja (*Miles*),

¹²⁴ Svi navodi kod Epperson 1997, 80-81.

¹²⁵ "Lucifer, Svjetlonoša! Lucifer, Sin Zore! Je li on taj koji nosi Svjetlo? Ne sumnjajte u to!" riječi su A. Pikea, koje navodi Epperson 1997, 94.

¹²⁶ Rječnik, s. v. Sunce.

a spominju se i ulomci štitova, mačeva, bodeža i strelica (sve od kovine), koji su također mogli pripadati obrednom ruhu Mitrinog Vojnika; ostali stupnjevi zakinuti su za takvu vrstu svjedočanstva, jer simboli njihovih stupnjeva nisu sačuvani: maske gavrana i lava, perzijske kape, bičevi, baklje, vijenci i slično.¹²⁷

Zahvaljujući spomenutim izvorima prvoga reda, poznati su nazivi i atributi svih sedam mitraičkih inicijacijskih stupnjeva, a naslućuje se i kako je morala izgledati sama inicijacija u pojedine stupnjeve, te što je bila svrha uspinjanja inicijacijskom ljestvicom. Sv. Jeronim izrijekom spominje njihove nazive: *Corax*, *Nymphus*, *Miles*, *Leo*, *Perses*, *Heliodromus* i *Pater* (*Epistula* 107,2), što je posve u skladu s epigrafičkim i ikonografskim svjedočanstvima. Preglednosti radi, evo ih u tablici:

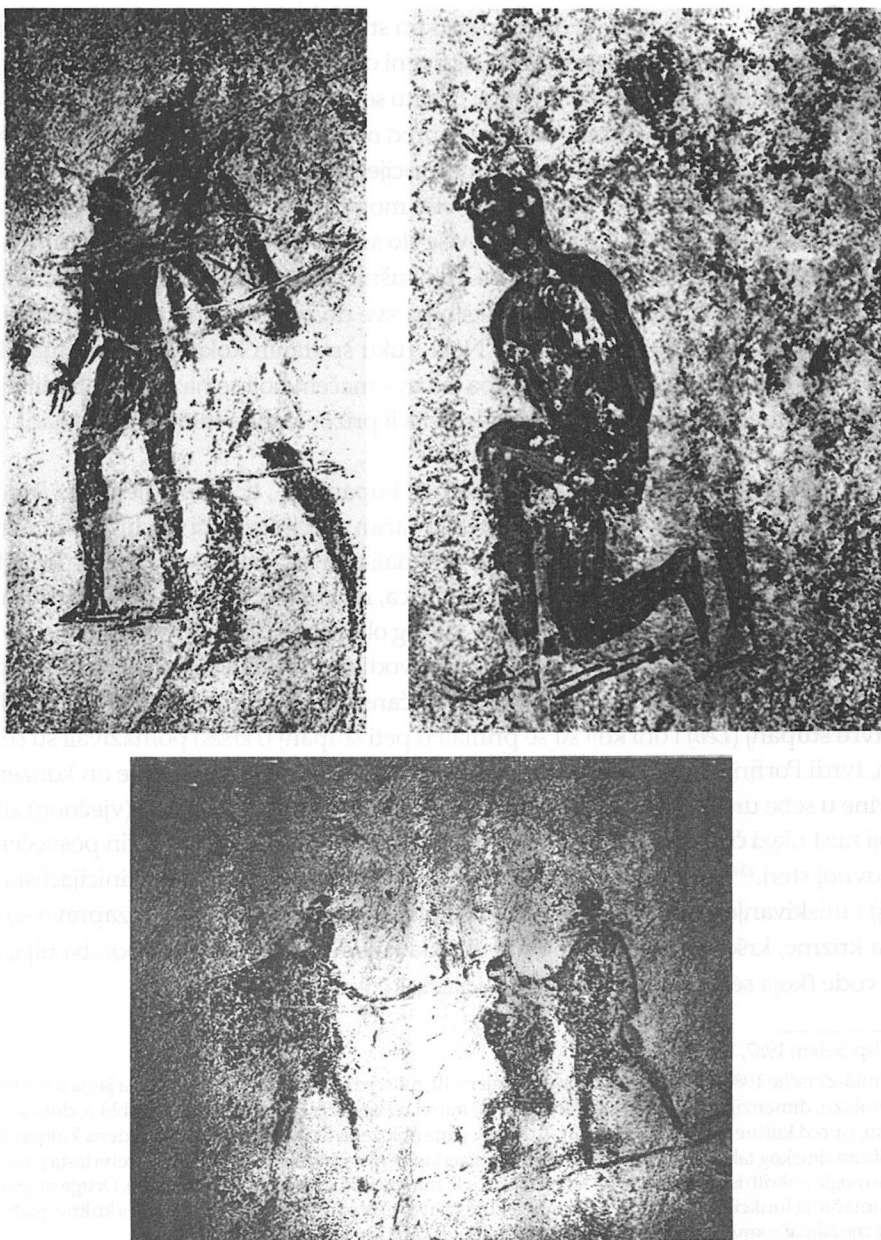
Stupanj	Na sceni tauroktonije prikazan kao	Tutelarni planet	Simboli ¹²⁸	Element
Corax	gavran	Merkur	kaducej, kupa	zrak
Nymphus	zmija	Venera	veo, dijadema, svjetiljka	voda
Miles	škorpion	Mars	ranac, sulica, kaciga	zemlja
Leo	pas	Jupiter	munja, sistrum, žarač	vatra
Perses	Kautopat	Mjesec	srp, kosa, polumjesec	
Heliodromus	Kautes	Sunce	zrakasta kruna, bič, baklja	
Pater	Mitra	Saturn	srp, žezlo, frigijska kapa, patera	

Kandidati su svoje napredovanje morali zaslužiti kroz kušnje propisane za svaki inicijacijski stupanj. O tim kušnjama znadu se tek neke pojedinosti, zahvaljujući freskama iz kapuanskog mitreja i pojedinim rečenicama iz antičke literature. Sigurno je jedno: bile su povezane s priličnim fizičkim naporima i velikom dozom straha. Kandidat (neofit) je nag, svezanih očiju (a vjerojatno i ruku), potpuno prepušten onome što ga ima snaći. On mora simbolički umrijeti, da bi se zatim rodio "za bolji život",¹²⁹ na višoj spoznajnoj razini svojstvenoj dotičnom stupnju u koji ima biti iniciran – možda se u tom smislu imaju shvatiti riječi sa zida mitreja ispod Santa Prisca: *pie rebus renatum dulcibus atque creatum*

¹²⁷ Huld-Zetsche 1986, 4. Autorica se pita jesu li se znakovi pojedinih stupnjeva koristili samo prilikom obreda inicijacije, ili su se misti posebno odijevali i koristili ih prilikom svih svojih sastanaka u mitrejima.

¹²⁸ Na freski u mitreju ispod Santa Prisca prikazana je procesija mista prvih pet stupnjeva prema obrednom stolu za kojim leže misti šestog i sedmog stupnja. Njihovi su amblemi: *Pater*: frigijska kapa, *Heliodromus*: zrakasta kruna, *Perses*: snop žita i srp, *Leo*: žarač, *Miles*: vojnička torba, *Nymphus*: veo; za stupanj *Corax* prikazani simbol nije očuvan.

¹²⁹ Βίον τὸν κρείττονα – tako sofist Himerije (*Orat.* 7,9) opisuje stanje iniciranih.

Slika 11 (a, b, c). Prizori inicijacije na freskama iz mitreja ispod Santa Maria Vetere u Kapui. – Fig. 11. (a, b, c). Scenes of initiation on the frescoes from the Mithraeum beneath Sta Maria Vetere in Capua

("milostivo ponovno rođen i stvoren po slatkim stvarima").¹³⁰ Inicijacijski obredi obavljali su se, po svoj prilici, unutar svetišta, skriveni od očiju nepozvanih – Pseudo Augustin (Ambrozijaster) se stoga s pravom pita: "Čemu se, dakle, u speleju izruguju, pokrivenih očiju?". Skoro svi istraženi mitreji imali su (ispred niše u kojoj je stajala kulturna slika) pomno uređene jame, djelomice obložene drvom, zacijelo izvorno prekrivene drvenim daskama. Iako za tumačenje njihove uloge ima više mogućnosti, ipak se u njima prepoznaju "kultne jame" za inicijacijske obrede, tim više što su bile dovoljno velike da prime čovjeka.¹³¹ Kandidat je morao proći određeni broj kušnji (Kosma iz Jeruzalema spominje da ih je bilo osamdeset), i to počevši od lakših pa sve do najtežih. Pseudo Augustin (Ambrozijaster) opisuje samo dio obreda: "Neki, ruku sputanih kokošjim crijevima, skaču preko jama punih vode, a zatim pristupa jedan s mačem koji se naziva osloboditeljem i presijeca spomenuta crijeva".¹³² Ne predstavlja li prizor sa zida mitreja ispod Santa Maria Vetere u Kapui (sl. 11) upravo tu scenu?

Tertulijan spominje da su se misti "inicirali kupanjem", tj. uranjanjem (*per lavacrum initiantur, De baptismo*, 5) – voda je, dakle, bila važan pročišćavajući medij barem za neke (niže) stupnjeve. Inicijacija vodom bila je vrlo nalik na krštenje, ako je suditi po izgledu i namjeni platforme u mitreju ispod Santa Prisca, na kojoj se ona obavljala. Iako je upitno treba li pročišćenje vodom staviti prije samog obrednog čina ili je ono bilo njegov sastavni dio, ipak je izvjesno da se ono doista provodilo, u svrhu ispiranja grijeha. Moguće je da se voda koristila u oba slučaja, kao i u kršćanskim obredima.¹³³ Misti koji su ulazili u četvrti stupanj (*Leo*) i oni koji su se primali u peti stupanj (*Perses*) pomazivali su se medom, tvrdi Porfirije (*De antro nympharum*, 15-16). Med se ne kvari, štoviše on konzervira jestvine u sebe uronjene i kao takav je prikladan simbol trajnosti novog (vječnog) života u koji mist ulazi činom posvećenja. Med je u fizičkom smislu ono što je čin posvećenja u duhovnoj sferi.¹³⁴ Pomazivanje medom (posvjedočeno za četvrti i peti inicijacijski stupanj) i utiskivanje znaka na čelo mista koji ulazi u treći stupanj (*Miles*) zapravo su imitacija krizme, kršćanskog inicijacijskog obreda kojemu je svojestvena uporaba ulja, a ne više vode (koja se koristila za početni inicijacijski obred, krštenje).

¹³⁰ Usp. Selem 1987, 136.

¹³¹ Huld-Zetsche 1986, 16 i 25. Autorica daje primjere: III. mitrej u Hedderneimu (obzidana jama u središnjem prolazu, dimenzija 50 x 100 cm, dubine 79 cm); mitrej u *Pons Aeni* (tri jame različitog oblika, duboke do 50 cm, ispred kulturne slike i lijevo od nje). Tu su još: jama obložena daskama (uz koju je nađena kulturna slika) u blizini rimskog tabora u Rückingenu – jedini ostaci tamošnjeg mitreja (CIMRM 1137); četvrtasta jama (koja se mogla pokriti) ispred postolja za kulturnu sliku, u II. mitreju u Stockstadtu (CIMRM 1209). Druge mogućnosti tumačenja funkcije tih jama su: a) za prinošenje žrtava, b) otpadne jame za preostatak s kulturne gozbe (koji se možda nije smio bacati kao običan otpad) (Huld-Zetsche, 1986, 16).

¹³² *Alii autem ligatis manibus intestinis pullinis proiciuntur super foveas aqua plenas, accedente quodam cum gladio et inrumpente intestina supra dicta qui se liberatorem appellet* (*Quaestiones veteris et novi testamenti*, Migne 34, 2214).

¹³³ Lipovac Vrkljan 1997, 108.

¹³⁴ Usp. Turcan, *Mithra Platonicus*, EPRO, 47, 1975., 69-72.

Apologeti kršćanstva su u mitraičkoj inicijaciji prepoznali parodiju krštenja i krizme. Tertulijan opominje: "Prepoznamo Sotonino sredstvo, osobito onda kad proizvodi imitacije božanskih obreda da nas okleveta i osudi vjerom svojih sljedbenika" (*De corona*, 15,4), izričito spomenuvši pročišćenje vodom kao izrugivanje krštenju: "(Sotona) se u misterijima idolâ takmiči sa samim božanskim sakramentima. I on neke kvasi, dakako svoje sljedbenike i vjernike, i obećava oprostjenje grijeha po uranjanju" (*De praescriptione haereticorum*, 40,1). Jednako tako, katekumen krštenjem simbolički umire za prijašnji grješni život i ponovno se rađa za život vječni.¹³⁵ Ista ideja ponovnog rađanja nakon simboličkog umiranja prisutna je i u drugim misterijskim kultovima.¹³⁶ U činu pak odbijanja ponuđenog vijenca prilikom inicijacije u stupanj Vojnika (*Miles*), Tertulijan je prepoznao parodiju mučeništva (*De corona*, 15,3), na drugome mjestu (*De praescriptione haereticorum*, 40,4) upozorivši da je žigosanje tog istog inicijanta imitacija krizme. Pseudo Augustin (Ambrozijaster) se zgražavao nad sramotnim činima mista: "(...) jedni kao ptice mašu krilima i oponašaju gavranov glas, a drugi pak riču kao lavovi (...)" (*Quaestiones veteris et novi testamenti*, Migne, 34, 2214) – očigledno u vezi s nekim obrednim činom u kome su sudjelovali misti stupnjeva Gavran (*Corax*) i Lav (*Leo*).

Jednako kao što kršćani s primanjem pojedinih sakramenata primaju sve veće milosti, tako su i misti posvećeni u Mitrin kult, prolazeći kroz pojedine inicijacijske stupnjeve, vjerovali da primaju sve veći udjel u spoznaji koja ih je približavala božanskom biću. Stoga su i sama inicijacija i njezina glavna svrha također bili u službi Sotoninog izrugivanja i širenja sablazni među kršćanima. Bilo je zacijelo i izvanjskih sličnosti u samom obredu: katekumenima su se, kao i mitraistima, vezivale oči, a za krštenje su se posve svlačili, jednako kao i kandidati koji su pristupali inicijaciji, što potvrđuju prizori na kapuanskim freskama. Zacijelo najraniji opis kršćanskog krštenja očuvan je kod Justina Mučenika: "Zatim ih odvedemo u prostor gdje ima vode. I tu bivaju preporođeni kao što smo i mi bili preporođeni. U ime Boga Oca i gospodara svega, i Isusa Krista našeg spasitelja, i Svetog Duha – i tada bivaju oprani u vodi. Ta se ablucija zove prosvjetljenje, jer oni koji primaju ovu nauku imaju duh ispunjen svjetlom" (*Apologia prima*, 16).

Napredovanje duše prema prosvjetljenju mitraisti su zamišljali kao putovanje kroz sedam planetarnih sfera, o čemu je dragocjene podatke iznio Origen u apologetskoj raspravi protiv platoničara Celsa. To duhovno usavršavanje, kaže Origen (prenoseći Cel-

¹³⁵ "Sprega ponovnog rođenja i ponovnog stvaranja dobro je poznata u Novom zavjetu, djelomično u vezi sa sakramentalnim činom krštenja", H. D. Betz, *The Mithras Inscriptions of Santa Prisca and the New Testament*, *Novum Testamentum*, 10, 1968., 71-72.

¹³⁶ Usp. Selem 1987, 136-137. O inicijaciji govore i masonski izvori (masoni se, naime, deklariraju kao čuvari i nastavljači antičkih misterija): "U antičkom sustavu inicijacije tragač za istinom mora proći kroz drugo rođenje i oni koji postignu ovo uzvišeno stanje zovu se 'dvaput rođeni'. Ovo novo rođenje (...) mora biti osobno zaslužno putem potpune obnove karaktera i ponašanja" (preuzeto od Epperson 1997, 45).

sove riječi), zbiva se tijekom mitraičke inicijacije koju prakticiraju perzijski magi, a simbolički je prikazano kao uspinjanje duše po sedmerim ljestvama i prolaženje kroz sedmera vrata od kojih su svaka povezana s jednom kovinom i s jednim planetom (usp. *Contra Celsum*, 6,22). To je zapravo putovanje kroz vrijeme i prostor, sve dalje od Zemlje, sa svrhom da se dosegnu sfere s onu stranu vidljivog neba – da se dokući obećana spoznaja. Duša se postupno oslobađa mana, osjeća i potreba, da bi na kraj putovanja stigla pretvorena u srž i beskrajnu ljepotu. To je naučavanje jednako predstavljalo krajnji cilj misterijske inicijacije kao i iskrivljavanje kršćanskog cilja, sjedinjenja spašene duše sa Stvoriteljem. ("Prvo, ideš prema svjetlu. Slijedeće, ti si u svjetlu. I na kraju, sam si svjetlo"¹³⁷).

Inicijanti u Mitrin kult morali su proći kroz sva četiri elementa (*vecti per omnia elementa*). "Svaki mist mora težiti da prođe kroz sve elemente i po planetarnim ljestvama dopre i uroni u Sunčevu vatru"¹³⁸. Ovom temeljnom zahtjevu udovoljavala su prva četiri inicijacijska stupnja, koja su se smatrala pripremnima. Ovladavanje četirima elementima koji su *principia mundi* (zrakom, vodom, zemljom i vatrom) bilo je neophodno da se čovjek oslobodi tjelesnih spona, kako bi njegov oslobođeni duh mogao nesmetano stremiti prema visinama spoznaje.¹³⁹ Svaki od četiri priprema stupnja (*Corax, Nymphus, Miles, Leo*) podvrgavao se inicijaciji u svom elementu, u zasebnim prostorima uređenim upravo u tu svrhu. Mitrej ispod Santa Prisca u tom je smislu dragocjen – otkrivene su tri bočne kapelice, za inicijaciju vodom, vatrom i zemljom; inicijacija zrakom možda se obavljala u glavnom hodniku.¹⁴⁰ Redosljed je bio ovakav: inicijacija zrakom kandidata je uvodila u stupanj *Corax*, inicijacija u stupanj *Nymphus* obavljala se vodom, kroz element zemlju valjalo je proći kako bi se ušlo u stupanj *Miles*, a stupanj *Leo* dosizao se inicijacijom u vatri. U inicijaciji vodom (za stupanj *Nymphus*) kršćani su prepoznali parodiju vlastite inicijacije vodom – krštenja, dok je inicijacija u sljedeći mitraički stupanj (*Miles*) sadržavala elemente sljedećeg stupnja kršćanske inicijacije – krizme. Inicijacija vatrom, rezervirana za *Leones*, predstavljala je završnu fazu prolaženja kroz četiri elementa, nakon čega se otvorao put prema višim razinama spoznaje. Ključna uloga Lavova prepoznaje se u metričkom grafitu na zidu mitreja ispod Santa Prisca: *Accipe, thuricremos, Pater, accipe, sancte, Leones / per quos thura damus, per quos consumimur ipsi* ("Primi, sveti Oče, Lavove koji pale

¹³⁷ T. Marrs, *Dark Secrets of the New Age*, Westchester 1987., 121 (preuzeto od Epperson 1997, 90).

¹³⁸ Vermaseren – Van Essen 1955, 31.

¹³⁹ Ta se drevna misao kao stalna nit provlačila kroz vrijeme, a živa je i danas u tajnim društvima. Masonska simbolika, primjerice, ta četiri glavna elementa povezuje sa svojim glavnim inicijacijskim stupnjevima (nešto drugačijim redosljedom): novi član najprije izlazi iz zemlje (oslobađa se tijela, tj. materijalnog života), a zatim se postupno pročišćuje zrakom (misaona inicijacija – oslobađa se filozofije), vodom (na razini duše – oslobađa se religije) i napokon vatrom (duh doseže punu inicijaciju) (Rječnik, s. v. Elementi).

¹⁴⁰ Vermaseren – Van Essen 1955, 28, 31.

tamjan, po kojima prikazujemo tamjan, po kojima smo i sami uronjeni (u vatru?)” – prošavši kroz sve elemente, mist postupno uranja u Sunčevu vatru¹⁴¹ čije aspekte simbolički prikazuju tri završna inicijacijska stupnja, *Perses*, *Heliadromus* i *Pater*. Nakon stupnja Lava, mist je iz uloge poslužitelja (onoga koji je već upućen u neke tajne i zahvaljujući tome smije prisustvovati svetoj gozbi – liturgiji, ali samo u ulozi sluge – ministranta) prelazio u ulogu sudionika (onoga tko je već dovoljno upućen u misterij da smije biti sudionikom liturgijskog obreda). Ako je svaki inicijacijski stupanj predstavljao jedan aspekt Mitre,¹⁴² onda to pogotovu vrijedi za tri posljednja: Perzijanac u znaku Mjeseca, Sunčevog trkača u znaku Sunca i Oca u znaku Saturna. Naime, Mjesec, Sunce i Saturn¹⁴³ povezuju mnogobrojne isprepletene niti – svako od tih nebeskih tijela sadrži određena svojstva, sve savršenija kako se kroz njih (tim redom) prolazi, čija je svrha postizavanje konačne spoznaje uranjanjem u spiritualno Sunce. Da pojasnimo:¹⁴⁴ Mjesec (pasivni princip) nema vlastite svjetlosti, već odražava svjetlost Sunca (aktivnog principa) – dok Sunce predstavlja intuitivnu, neposrednu spoznaju, Mjesec simbolizira posrednu, postupnu spoznaju putem odraza. Sunce (kao esencija) odgovara duši (*anima*), Mjesec (kao supstancija) duhu (*spiritus*). Sunce je kozmički razum, njegova svjetlost predstavlja intelektualnu spoznaju čije je postizavanje ujedno i konačni cilj inicijacijskog napredovanja. Kroz Sunčeva vrata izlazi se iz kozmosa (onog vidljivog, tvarnog) – ovdje dolazi do izražaja funkcija Saturna kao najdaljeg planeta, najbližeg nebeskoj sferi, koji ujedno predstavlja i jedan aspekt Sunca (Sunčevu funkciju oplodnje i kontinuiteta života). Nakon Saturna ulazi se u astralne sfere, nedostupne neupućenima – uranja se u spiritualno Sunce i postiže puna spoznaja. Epperson to ovako formulira: “Misteriji imaju namjenu stvoriti nadčovjeka koji je sposoban shvatiti istinsku narav svemira i klanjati se ‘pravom’ Bogu. Ovo – evolucija čovjeka u nadčovjeka – oduvijek je bio cilj antičkih misterija (...) Čovjek koji je isključio iz zemlje razvio se u nižim segmentima prirode i došao do sadašnjeg racionalnog stanja. On još mora završiti svoju evoluciju – postajući biće nalik Bogu i ujedinstvujući svoju svijest sa Sveznajućim. To jest i uvijek je bio jedini cilj i namjena inicijacija (...) Ne postoji viši stupanj dostignuća od onog gdje se čovjek miješa s božanskom Sviješću i zna ono što zna Bog”.¹⁴⁵ Evo konačne svrhe inicijacijskih obreda i temelja mitraičke

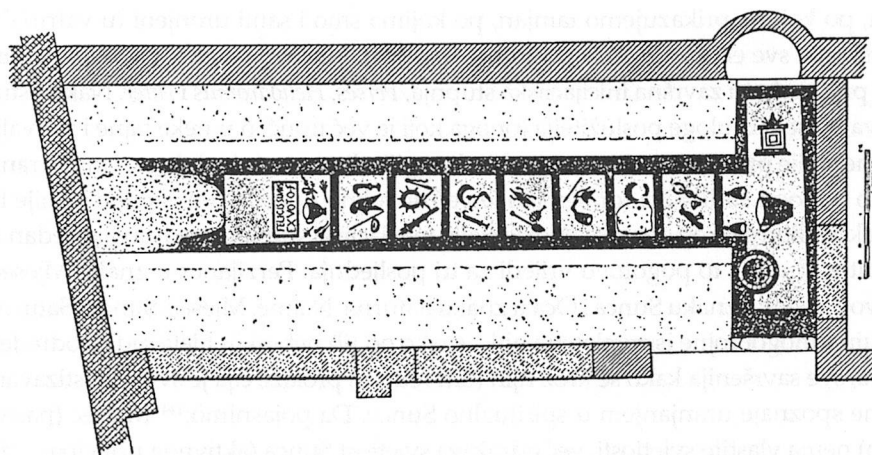
¹⁴¹ Vermaseren – Van Essen 1955, 31.

¹⁴² Naime, svaki od tih stupnjeva poistovjećuje se s pojedinim sazviježdem: “svaki utjecaj zodijskih znakova u biti je Sunčev; to je zapravo utjecaj Sunca, što ga odražava ili polarizira orbita Zemlje” (Rječnik, s. v. Sunce).

¹⁴³ Kod masona, “Sunce, Mjesec i Merkur (...) još uvijek su tri velika svjetla masonske lože (...) Tri svjetla predstavljaju Sunce, Mjesec i Merkura; to su Oziris, Izida i Horus” (podatak kod Epperson 1997, 162). Iako se Merkur općenito povezuje s prvim mitraičkim stupnjem (*Corax*), ipak ima naznaka da se povezivao i s petim stupnjem (*Persa*), dakle jednim od već “prosvjetljenih” – usp. grafite iz mitreja ispod Santa Prisca u Rimu.

¹⁴⁴ Sljedeća objašnjenja preuzeta su iz Rječnik, ss. *vv.* Mjesec, Sunce, Saturn.

¹⁴⁵ Epperson 1997, 81.

Slika 12. Mozaički prikaz simbola pojedinih inicijacijskih stupnjeva iz mitreo di Felicissimo u Ostiji. – Fig. 12. Mosaic with symbols of the seven grades of initiation, from the Mitreo di Felicissimo in Ostia

teologije: biti kao Bog – zabluda na koju upozoravaju već stranice Postanka i koju su željeli raskrinkati suvremeni apologeti kršćanstva, govoreći o poganskim kultovima i napadajući posebice mitraizam kao toj zabludi najbližega.

Kako je već rečeno, u obredima inicijacije iznimnu važnost imala je voda, što zorno prikazuje mozaik na podu ostijskog mitreja *di Felicissimo*: po jedan krater prije i nakon svih inicijacijskih stupnjeva svjedočanstvo je uporabe vode prije samog čina inicijacije kao i poslije njega (sl. 12). Nije poznato koja se vrst posude koristila u tu svrhu – je li obred pročišćenja zahtijevao posve određeni oblik posude, ili je u tom smislu postojala sloboda, niti je li posuda morala biti ukrašena strogo određenim simboličkim prikazima, ili to nije bilo toliko važno. Krater, tako čest na mitraičkim kulturnim slikama (na reljefima, freskama i u mozaiku), prije bi se mogao shvatiti kao neka vrst *pars pro toto*, kao posuda uvriježenog simboličkog značenja koja odmah asocira na vodu (ali i na vino). Jajački askos izgledom je pak posve neutralan, ne nosi na sebi nikakvih simboličkih znakova koji bi ga odredili kao kulturnu posudu, ali to nije prepreka njegovoj mogućoj simboličkoj, kulturnoj ulozi, u ovom slučaju u činu obrednog pranja – mogao je poslužiti za izlivanje vode na ruke Oca koji je vodio čitav obred, za obredno pranje ruku inicijanata ili za sam obred inicijacije vodom (koja je bila svojstvena za prvi stupanj). Iako se ne zna kako je taj obred izgledao, inicijacijski prostor u mitreju ispod Santa Prisca u Rimu može pripomoći pokušaju njegove rekonstrukcije: ispred kulturne niše je platforma pred kojom se nalazi veliki keramički recipijent; mist bi kleknuo na nižu razinu poda ispred recipijenta (“krstioni-

ce") i glava bi mu se našla točno iznad njega. Slijedilo je očišćenje vodom, uz prisutnost drugih inicijanata koji su sjedili lijevo i desno, na klupama.¹⁴⁶ Keramički recipijent sadržavao je posvećujuću vodu koja se, kako stvari stoje, nečim morala crpsti i polijevati po glavi inicijanta – askos bi mogao imati i tu ulogu.

Obred inicijacije omogućavao je sudjelovanje u liturgiji, koja je u Mitrinom kultu poprimila oblik svete gozbe – *τράπεζα Μίθρου*. Iako se na mitraičku gozbu može gledati kao na dio obredne prakse svojstvene i drugim misterijskim kultovima,¹⁴⁷ ipak je ona imala i svojih posebnosti koje su je odvajale od drugih poganskih kultova i znatno približile kršćanskoj liturgiji.¹⁴⁸ Gozba na kojoj blaguju Mitra i Sol slijedila je nakon tau-roktonije i predstavljala zapravo njen dodatak. Prema mitraičkom učenju, gozбом se proslavljao završetak Mitrinog poslanja na Zemlji, nakon čega će Mitra na Sunčevim kolima uzaći na nebo. U obrednoj gozbi najtješnje su se ispreplitali mit i život misterija, budući da se gozba održavala na dvije razine: mitskoj (Mitra i Sol) i stvarnoj, kulturnoj (*Pater* i *Heliodromus*), koja je bila neke vrste komemoracija one prve kao primjera koji vjernici imaju oponašati.¹⁴⁹ O tome svjedoče freske na zidovima mitreja ispod Santa Prisca u Rimu: na nasuprotnim zidovima prikazani su, naime, Mitra i Sol te njihovi zemaljski predstavnici *Pater* i *Heliodromus*; prema njima se kreće po jedna povorka inicijanata koji donose sve što je potrebno za početak gozbe.

Sveta gozba Mitre i Sola kršćanima je predstavljala najveći trn u oku, jer su u tome obredu prepoznali izrugivanje najvećoj svojoj svetinji – euharistiji, opetovanoj Kristovoj žrtvi.¹⁵⁰ Najstariji opis euharistije te zapravo jedini opis odnosnog mitraičkog obreda ostavio je Justin Mučenik u *Prvoj apologiji*, napisanoj oko 155. godine. O euharistiji on kaže: "Napokon (...) pošto se završi molitva, donese se vino i voda. Predsjednik moli i

¹⁴⁶ Vermaseren – Van Essen 1955, 28.

¹⁴⁷ U misterijsku obrednu praksu obrajali su se procesija, žrtvovanje i gozba – usp. Kane 1975, 351 te njegove opise gozbi u čast Izide i Serapisa (332-334), Dionisa (334-339) i Demetre (339-342).

¹⁴⁸ Postoji, dakako, i drugačije mišljenje, to jest da *τράπεζα Μίθρου* nije bila kopija euharistije, nego nastavak perzijske tradicije koja je u njoj gledala sastavni dio ugovora između Sola i Mitre (Huld-Zetsche 1986, 7).

¹⁴⁹ "Primjer i imitacija su isprepleteni", zaključuju Vermaseren – Van Essen 1955, 24. Neki su reljefi prikazivali gozbu na božanskoj razini, drugi pak na onoj kulturnoj, na kojoj sudjeluju u kult posvećeni vjernici. Ikonografske razlike odmah su uočljive: dok na prvoj poslužuju dadofori, na drugoj su to dva do četiri poslužitelja iz redova mista (*Corax, Miles, Leo, Perses*). Oba primjera nalazimo u Dalmaciji: reljef iz Banjevacca (sl. 14) prikazuje božansku gozbu na kojoj sudjeluju Mitra i Sol, a onaj iz Konjica gozbu njihovih zemaljskih predstavnika (*Pater* i *Heliodromus*) koje služe čak četiri subrata nižih stupnjeva.

¹⁵⁰ Treba imati na umu da euharistija nije komemoracija Posljednje večere, nego upravo Kristova žrtva koja se na otajstveni način ponavlja za otkupljenje svijeta i posredstvom koje Krist svakodnevno ispunjuje svoje obećanje: "Ja sam s vama u sve vrijeme do svršetka svijeta" (*Mt* 28,20). Usp. riječi kardinala Ratzingera, prefekta Kongregacije za nauk vjere: "Ali misa nije samo objed koji blaguju prijatelji, putem lomljenja kruha, okupljeni u spomen Gospodinove posljednje večere. Misa je zajednička žrtva Crkve na kojoj Gospodin moli s nama i za nas i nama se pripoćuje. To je sakramentalna obnova Kristove žrtve" (Ratzinger – Messori 2001, 123).

zahvaljuje tako dugo koliko je moguće; narod odobravajući odgovara *Amen*. Svakomu se podijeli dio euharistijskih elemenata i pošalje se – po đakonima – odsutnima”, a malo dalje upozorava: “Zli demoni su to oponašali i preuzeli sličnosti u Mitrinim misterijama, jer znaš ili si možda čuo da se kruh i čaša vode nakon određenih izrečenih formula pružaju za vrijeme inicijacijskog obreda” (c. 66). Spomenute formule zacijelo su bile nalik na riječi koje je ostavio Krist: “Ovo je tijelo moje (...), ovo je krv moja” (Mk 14,22-24; usp. Mt 26,26-28), a kao putokaz bi mogli poslužiti i ulomci himni sa zidova mitreja ispod Santa Prisca u Rimu.¹⁵¹ Pedesetak godina nakon Justina, Tertulijan je samo spomenuo da Mitra “slavi i žrtveni prinos u kruhu” (*celebrat et panis oblationem, De praescriptione haereticorum*, 40), kao jedan od primjera kako Sotona iskrivljava i ismijava sakramente koje je ustanovio Krist.

Slika 13. Revers kultne slike (s prikazom gozbe) iz mitreja u Konjicu. – Fig. 13. Reverse of the cult relief featuring the sacramental meal, from the Mithraeum in Konjic

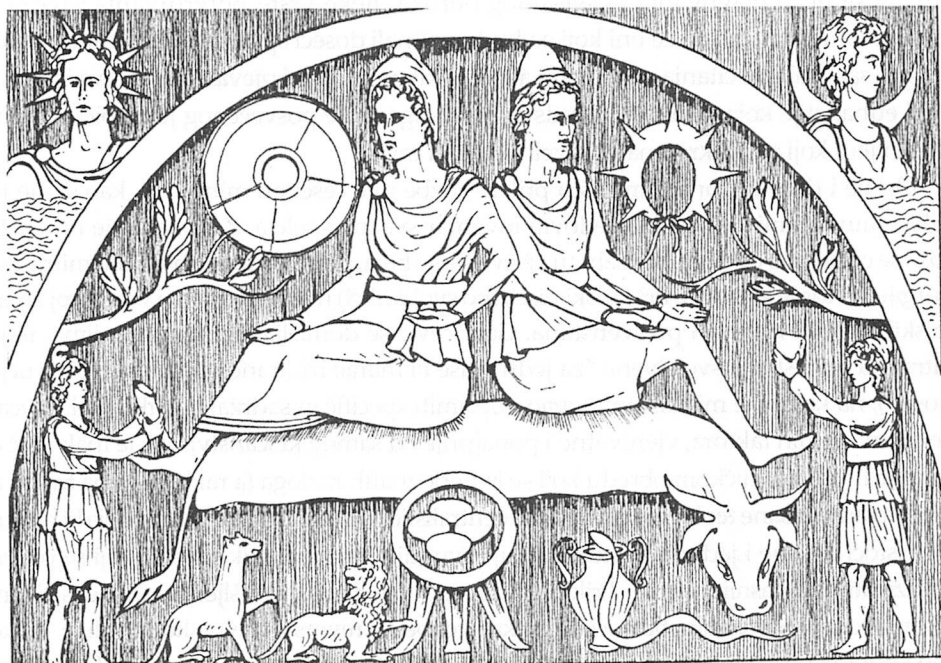
Prva arheološka potvrda riječi crkvenih otaca, koji su “s razumljivim bijesom zabilježili, da i Mitrini vjernici imaju pričest, ali da je to djelo Sotone, koja se je drznula da imitira sveti kršćanski misterij”,¹⁵² jest kultna slika iz mitreja u Konjicu (slika 13).¹⁵³ Izuzev nekih ikonografskih posebnosti, ta je slika jedna od malobrojnih u mitraičkom svijetu

¹⁵¹ Vermaseren – Van Essen 1955, 27. Stariji sloj fresaka, na kojima su ispisani i stihovi nekih mističkih himni, datira iz oko 195. godine; na taj sloj kasnije je bio nanesen drugi, s prikazom gozbe. Taj gornji sloj kršćani su bili napali sjekirama i čekićima, otkrivši pritom stariju žbuku.

¹⁵² Gabričević 1952b, 19.

¹⁵³ Nalaze iz tog mitreja, zajedno s kultnom slikom, prvi je objavio Patsch 1897.

koje ispunjavaju čitavu reversnu stranu standardnog prikaza tauroktonije.¹⁵⁴ Takve dvostrane kultne slike mogle su se okretati u određenom trenutku, na koji se zacijelo posebno upozoravalo. Odgovor na pitanje u kojem se časku dvostrani reljef okretao važan je "ne samo za poznavanje mitraizma kao takvog, nego i za poznavanje kršćanstva, kojeg su analogije s misteriosofskim religijama antičkog svijeta u nauci dobro poznate".¹⁵⁵ Željezna zvonca, nađena u nekim mitrejima,¹⁵⁶ mogla bi služiti upravo kao znak počet-

Slika 14. Revers kultne slike (s prikazom gozbe) iz Banjevaca (idealna rekonstrukcija). –
Fig. 14. Reverse of the cult relief featuring the sacramental meal, from Banjevci (ideal reconstruction)

¹⁵⁴ Prije otkrića konjičke dvostrane kultne slike, gozba je bila prikazana samo kao jedna od sporednih scena koje su uokvirivale tauroktoniju, i to samo u nekim područjima (Italija, Porajnje, Podunavlje). Gozbu na reversu prikaza tauroktonije ima nekolicina mitreja u Italiji (Castr Praetoria u Rimu, Fieno Romano kod Rima, Castello di Tuenno), Hispaniji (Troja/*Caetobriga* i možda Merida/*Augusta Emerita*) i Dalmaciji (Konjic, Gardun kod Sinja, Banjevci kod Šibenika) te jedan u Germaniji (I. mitrej u Hedderneimu); iz II. mitreja u Ptujju potječe ulomak reljefa (vidi se lik koji drži košaricu s plodovima) koji je možda prikazivao gozbu (CIMRM 1549). Poseban primjer predstavlja sigilatna kupa iz Trevesa/*Augusta Treverorum* u Galiji, s prikazom gozbe na dnu unutrašnje stijenke (CIMRM 988).

¹⁵⁵ Gabričević 1952b, 19.

¹⁵⁶ Primjerice, po jedno u mitreju uz Palazzo dei Musei u Rimu, u mitreju uz tabor *Segontium*, te u III. mitreju u Hedderneimu, a dva u mitreju u Königshoffenu.

ka gozbe, najsvetijeg dijela obreda, jednako kao što zvuk zvonca i danas označava početak najvažnijeg dijela liturgijskog slavlja, kad se kruh i vino pretvaraju u Kristovo tijelo i krv. Zahvaljujući kulturnim slikama s prikazom tauroktonije na jednoj strani i gozbe na drugoj, može se malo odući veo koji prekriva mitraičku liturgiju i zaključiti da se ona sastojala od barem dva dijela – jednako kao i rani kršćanski liturgijski sastanci. Prvi dio mitraičke liturgije bio je povezan s tauroktonijom, dakle sa slavljenjem otkupiteljske žrtve, a drugi se ticao blagovanja posvećenog obroka, neke vrste potvrđivanja saveza s božanstvom i jamstva da će oni koji ga budu uzimali doseći spasenje. Kršćanska se pak liturgija sastojala od čitanja evanđelja i apostolskih poslanica i pjevanja molitava i himni, te od euharistije koja je također predstavljala blagovanje posvećenog jela i pića s onim istim ciljem koji su od kršćana preuzeli i iskrivili misti.

Ostaje i dalje zagonetnim zašto prikaz gozbe nije češći po mitrejima, kao što je to prikaz tauroktonije koji je bio redoviti inventar svakog speleja. Zagonetka je tim veća što bi se očekivalo da je sveta gozba, uz žrtvovanje bika, predstavljala glavni dio mitraičke liturgije – o tome svjedoče kršćanski pisci, (po svoj prilici) nalazi zvonaca i velik broj životinjskih kostiju nađenih po svetištima. Gabričević se domišlja dvama rješenjima: ili je mitraička pričest bila svojstvena “za jedno više ili manje izolirano geografsko područje (Bosna), na kojem je mitraizam mogao poprimiti specifičan sadržaj i oblike pod utjecajem raznoraznih faktora, vjerovatno i ponajprije od samog kršćanstva”, ili je ipak riječ o standardnom mitraičkom obredu koji se iz nepoznatih razloga (a razloge treba tražiti u nepostojanju pisane teologije i odsutnosti centralistički uređene organizacije koja bi brinula o čistoći dogme i jedinstvu liturgije) nije svugdje slikovno prikazivao i koji se počeo prikazivati tek u kasnije doba.¹⁵⁷ Priklonila bih se ovom drugom mišljenju, oduzevši Bosni prvenstvo u tome smislu, budući da prikaz gozbe na reversu glavne kultne slike – iako vrlo sporadično – pokriva razmjerno široko područje od Germanije, preko Hispanije, Italije i Panonije do Dalmacije.

Vratimo se problemu sličnosti između mitraičke i kršćanske gozbe. Sličnosti su previše velike da bi bile slučajne – u to su bili uvjereni i apologeti kršćanstva. Kao što je zajedničko blagovanje Sola i Mitre značilo njihovo sjedinjavanje, a imitacija te božanske gozbe na zemaljskoj razini poticala međusobno jedinstvo mista i njihovo zajedničko sjedinjenje s božanstvom, tako i euharistija okuplja narod Božji i ujedinjuje ga, preko Otkupitelja, sa Stvoriteljem – sve to zahvaljujući blagovanju žrtve koja je prolila krv da bi svijetu donijela spasenje i omogućila stjecanje udjela u božanskoj besmrtnosti.¹⁵⁸ Kod mista, žrtvu je predstavljao bik kao simbolički aspekt Mitre, dok je žrtva koju su častili kršćani bio

¹⁵⁷ Gabričević 1952b, 20, 23 (bilj. 21), 24.

¹⁵⁸ Usp. Gabričević 1952b, 22.

sam Bog. Zatim, kao i Mitrina gozba, i Posljednja večera živjela je na dvije razine – na onoj zemaljskoj, bila je to pashalna večera, a na božanskoj razini to je prva euharistija, predložak za sve buduće pretvorbe kruha i vina. Kao i u slučaju euharistije, koja se iz dana u dan ponavlja kao produžena otkupiteljska žrtva, gozba Mitre i Sola opetovano se oponašala u spelejima, među vjernicima.¹⁵⁹ Kao što je i Krist, ostavivši u nasljeđe euharistiju, uzašao na nebo, tako i Mitra nakon svete gozbe odlazi na Sunčevim kolima u nebeske sfere.¹⁶⁰

Da bi sličnost bila još veća, oponašao se i izvanjski izgled obreda: i Mitra i otajstveni Krist imali su svoje poslužitelje: Mitru i Sola, naime, dvore *Corax*, *Miles* i *Leo* (na konjičkoj kultnoj slici i *Perses*); na freski u mitreju ispod Santa Prisca, Corax je prikazan s gavranovom maskom i kandžama na nogama, što je doista moglo sablazniti crkvene oce (sjetimo se već navedenog ulomka kod Pseudo Augustina). U kršćanskim zajednicama ulogu poslužitelja već od apostolskog doba imali su đakoni – oni su, naime, bili desna ruka biskupa, poglavara pojedine zajednice, pomažući mu na različite načine prilikom liturgije i izvan samoga obreda, o čemu ponešto govori Justin Mučenik.¹⁶¹ Poslužiteljima na mitraičkoj gozbi bilo je dopušteno uzeti nešto posvećenog jela i pića koje će im osigurati spasenje na drugome svijetu – jednako tako su i đakoni okrjepjujuće otajstveno Kristovo tijelo odnosili onima koji nisu mogli prisustvovati liturgiji, a nema sumnje da su ga i sami blagovali.

I u odabiru posvetnog jela i pića Mitrin obred slijedio je euharistiju, iako se na mitraičkom jelovniku našlo i drugih jestvina. Kruh i voda (ili vino) bili su ti koji su se posvećivali jednako tijekom liturgijskog slavlja kao i uoči svete gozbe – ovo drugo ima svojih potvrda na reljefima s prikazom gozbe (u prvome planu je stolčić sa zdjelom i četiri kruščića) te na freskama iz mitreja ispod Santa Prisca, na kojima Lav imenom *Gelasius* drži staklenu zdjelu s kruhom (ili kolačem) razrezanim na šest kriški, a drugi Lav nosi kruh podijeljen također na šest dijelova. Jesu li misti uzimali vodu ili vino ostaje otvorenim pitanjem, iako taj problem sam po sebi ne umanjuje sličnost između mitraičkog i kršćanskog obreda. Justin Mučenik je spomenuo da Mitrini sljedbenici posvećuju vodu, no mnogo toga ide u prilog mišljenju da je ipak riječ o vinu. Prvo, vino je bilo puno prikladniji simbol za posvećujuću krv prolivenu za spasenje ljudi (*aeternalis sanguis*, kako su je zvali misti); ono je predstavljalo “vatra u vodi” i u zapadnjačkim mitraičkim zajednica-

¹⁵⁹ Turcan smatra da su speleji poglavito služili kao blagovaonice, upravo za tu svetu gozbu, a tek onda kao okupljališta za ostale obrede (Turcan 1993, 74).

¹⁶⁰ U tome smislu, Sol bi možda mogao biti imitacija Boga Oca, sveprisutnoga vrhunskog načela, a Mitra Boga Sina koji će se uskoro pridružiti Ocu na nebu.

¹⁶¹ Usp. i Leksikon, s. v. Đakon. Između ostaloga, đakonima je u prvim kršćanskim zajednicama bila povjerena briga oko liturgijskog posuda i svetih knjiga.

ma bilo je nadomjestak za sok biljke some/haome (koji je utjelovljavao Dionis) koji je imao halucinogena svojstva (smatrali su ga, naime, sokom besmrtnosti koji ljudima omogućuje sjedinjenje s božanstvom) i za koji se kaže da je u neko doba bio izgubljen i stoga zamijenjen nadomjestcima.¹⁶² Zatim, poslužitelji sudionicima gozbe pružaju kupu i riton. U kupi bi se možda mogla naći voda, no iz ritona se zacijelo pilo vino; osim toga, na reljefu iz I. mitreja u Heddernheimu lijepo se vidi kako Sol Mitri pruža veliki grozd (CIMRM 1083). I konačno, na freski iz mitreja ispod Santa Prisca u Rimu *Leones* između ostaloga donose i krateru u kojima se, po ustaljenoj antičkoj praksi, držalo vino (ponekad pomiješano s vodom). Treba li podsjetiti da se otajstvena Kristova krv sastoji upravo od mješavine vina i vode?

Kako rekosmo, mitraički jelovnik nije se iscrpljivao samo na kruhu. Neki slikovni prikazi daju naslutiti da je tu bilo i drugih jestvina – primjerice, dok unutarnji par poslužitelja (*Perses* i *Miles*) na konjičkom reljefu nudi piće, vanjski par (*Corax* i *Leo*) drže nekakve zdjelice; budući da je kruh već na stolu, oni donose nešto drugo (meso, povrće, umak?), pripremajući početak blagovanja “za koje su odregjeni onaj predmet na stolu i židina u onim različitim posudama”.¹⁶³ Zatim, u više mitreja nađene su čitave garniture za jelo: tanjuri, zdjele, zdjelice, čak i ribeži – sudeći prema tome, servirali su se kompletni objedi.¹⁶⁴ Ovdje u pomoć pritječu grafiti ugrebeni na zidovima mitreja u Dura Europosu, koji na jedinstven način daju uvid u to što je tamošnja zajednica nabavljala i po kojoj cijeni.¹⁶⁵ Među pobrojanim potrepštinama su i namirnice za koje se smatra da su svoje mjesto našle na obrednom stolu: voda, vino, meso, umaci, povrće. Freske iz mitreja ispod Santa Prisca opet pružaju dragocjeno svjedočanstvo i u tome pogledu: *Leones* na lijevom zidu dovode bijelog bika i donose pijetla, ovna i svinju (CIMRM 481), a *Corax* (jednako kao i na freski iz mitreja u Dura Europosu, CIMRM 42) nudi Mitri i Solu tanjur s mesom (CIMRM 483). Da su misti blagovali meso, bjelodano je i zahvaljujući mnogobrojnim životinjskim kostima nađenim po otpadnim jamama ili razbacanima po svetiš-

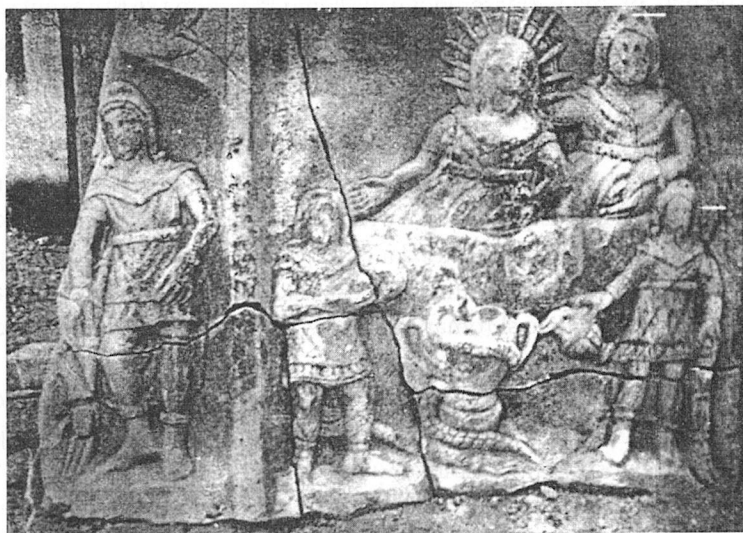
¹⁶² “Soma je simbol svetog pijanstva” (Rječnik, s. v. Soma), stanja omamljenosti u kome se svijest miješala s podsviješću i omogućavala ispreplitanje svijeta materije sa svijetom duhova. Za haomu i njezine nadomjestke usp. Gabričević 1952b, 22; Rječnik, s. v. Sok. Ukoliko pak slijedimo Plutarhovu vijest da su kapadokijski magi u avanu drobili haomu (*De Iside*, 46), potpomognutu nalazima avana u nekim mitrejima (Stockstadt, Santa Prisca), možemo zamisliti da su se vinu namijenjenom gozbenom stolu dodavale kakve trave čije je halucinogeno djelovanje pojačavalo dojam koji se želio stvoriti prilikom važnog obrednog čina kakav je predstavljala Mitrina gozba. Druga je mogućnost da su takve trave služile prilikom obreda inicijacije, kako bi se kod kandidata postigao sličan zastrašujući dojam.

¹⁶³ Patsch 1897, 639.

¹⁶⁴ Huld-Zetsche 1986, 15.

¹⁶⁵ “Vrč vina (denarija ...), meso (denarija ...), ulje denarija (...), drvo denarija 2, rotkve asarija 5, papir asarija 2, stijenj za svjetiljke asarija 5” (CIMRM 64); “Meso denarija 19 asarija 17, umak denarija 1, papir asarija 1, voda denarija 1, drvo denarija 1, vrč vina denarija 28 asarija 11; ukupno denarija 51 asarija 11” (CIMRM 65).

tu.¹⁶⁶ Repertoar je sljedeći: govedina, ovčatina (ili janjetina), svinjetina, kozletina, perad, riba, te u jednom slučaju (Königshoffen) jelenje meso. Teško da su se sve te životinje našle na jelovniku svetih gozbi – neke od njih (ovce, ptice) vjerojatno su predstavljale obredne žrtve; među njima je bez svake sumnje bio i vuk, čije se kosti znadu naći u nekim svetištim, a koji se žrtvovao Arimanu. Mitraička zajednica vjerojatno ipak nije nikada zaklala bika, budući da se tako velika i značenjem bremenita životinja i u samome Rimu žrtvovala samo u najsvečanijim prilikama, a u provincijama vjerojatno uopće ne. No, kosti goveda nedvojbeno dokazuju da su misti (barem ponekad) blagovali i goveđe meso – po svoj prilici su ga kupovali na tržnicama, na kojima se općenito moglo nabaviti meso životinja zaklanih prilikom javnih žrtvovanja. Ukoliko su misti doista jeli meso žrtvovanog bika (i eventualno pili njegovu krv), u očima kršćana to je zacijelo bila najgora povreda Kristova otajstvenog tijela i otkupiteljske krvi.¹⁶⁷

Slika 15. Revers kultne slike (s prikazom gozbe) iz Troje (Caetobriga) kod Setubala (Hispanija). – Fig. 15. Reverse of the cult relief featuring the sacramental meal from Troia (Caetobriga) near Setubal, Hispania

¹⁶⁶ U konjičkom speleju, kosti su bile razbacane po čitavom svetištu; spominju se kosti goveda, ovce, janjeta i peradi. I u jajačkom mitreju bilo je kostiju, ali ih Sergejevski nije svrstavao nego ih je općenito samo spomenuo.

¹⁶⁷ O problemu žrtvenih životinja i onih namijenjenih za konzumiranje na gozbi: Kane 1975, 350; o žrtvovanju vuka: TURCAN 1993, 79; o žrtvovanju bika i nabavljanju njegova mesa: Huld-Zetsche 1986, 16; o konzumiranju bikova mesa i krvi: Vermaseren – Van Essen 1955, 24.

Usprkos tome što su misti na svojim svetim gozbama blagovali, izgleda, potpune obroke, a u vezi s euharistijom se spominju samo kruh i vino, suštinska sličnost ostaje nepromijenjenom – uostalom, pred Mitrom i Solom (ili njihovim zemaljskim predstavnicima) nalaze se samo hljebovi, a poslužitelji im pružaju piće u kome smo prepoznali vino, vodu ili mješavinu obojega.

Ukoliko pokušamo potražiti mjesto jajačkom askosu unutar obrednih radnji koje su pratile blagovanje svetog obroka, tada u obzir dolazi pranje ruku prije obreda posvećivanja ili nalijevanje vode (ili vina) u čaše sudionika. Pranje ruku svećenika prije čina posvećenja (pretvorbe) općenito je bilo rašireno i u poganskim kultovima, pa mu ne treba tražiti analogija. U tu svrhu se, između ostaloga, mogao koristiti i askos, iako je vrč bio najvjerojatniji izbor. Druga pak radnja, nalijevanje tekućine u čaše, kao da ima slikovnu potvrdu na reljefnom prikazu gozbe iz portugalske Troje (*Caetobriga*) kod Setubala u Hispaniji (sl. 15): Mitru i Sola poslužuje jedan lik s tanjurom u rukama, te dvojica dadofora; jedan od njih, prema Vermaserenovu mišljenju,¹⁶⁸ sprema se isprazniti sadržaj vrča u krater, no može biti i obrnuto – možda želi iz kratera crpsti životvornu tekućinu. Bez obzira kako shvatiti njegovu radnju, činjenica je da su vrč i krater u uzajamnoj vezi.¹⁶⁹ Iako je ovdje prikazan vrč (u svojem standardnom obliku), nema zapreke da bi se u tu svrhu koristio askos koji je također služio za izlivanje tekućine u čaše.

Da zaključimo: iako nema analogija koje bi potkrijepile smještaj askosa unutar mitreja i koje bi pomogle domišljanju njegove funkcije u svetištu (u obzir su, kako je rečeno, došle pretpostavke da je to bio zavjetni dar ili da je služio u obredne svrhe), ipak postoji više mogućnosti da se objasni prisutnost našega askosa u mitreju u Jajcu. Ovaj rad želio je u tome smislu poslužiti kao skroman prilog, uz nadu da će se analogija kad-tad pojaviti i osnažiti iznesene pretpostavke.

I na kraju, kao epilog: mitraizam je ipak izgubio utru s kršćanstvom. Konkretnost kršćanske objave (živo pripovijedanje potkrijepljeno parabolama i življenje Kristova nauka) nadjačala je apstraktnu, rasplinjenu prirodu misterijskog mita koji je “imao suštinski simbolički karakter i stoga je neizbježno oskudijevao onim bitnim elementom humanosti (...) kako bi se od spiritualnih istina načinila živa stvarnost”.¹⁷⁰ Osim toga, jedan od važnih uzroka propasti mitraizma bila je njegova isključivost – prihvaćao je samo muškarce. Žene i djeca (iako na marginama društva, ali ipak neizostavan i važan njegov sloj) ispunjenje svojih duhovnih težnji mogli su naći u konkurentnom kršćanstvu koje

¹⁶⁸ CIMRM 798.

¹⁶⁹ Tu vezu, samo u kombinaciji vrč – amfora, potvrđuje i kulturna slika iz sela Radeši kod Pirota (*Turres*) u Gornjoj Meziji (CIMRM 2243); ispod scene tauroktonije, između prikaza Mitre koji polaže ruku na glavu Sola te Mitre i Sola na gozbi, stoje vrč i amfora.

¹⁷⁰ S. G. F. Brandon, *Mithraism and its challenge to Christianity*, *Hibbert Journal*, 53, 1954.-1955., 107-114 (podatak kod Beck 1984, 2095).

se pokazalo istinski univerzalnom religijom.¹⁷¹ Pa ipak, mitraizam je, zahvaljujući nekoć ogromnom broju sljedbenika, nakon pobjede kršćanstva uspio preživjeti još neko vrijeme, ali samo u zabačenim krajevima, daleko od kršćanskih središta. Vrijeme je uzelo svoj obol: smisao mitraičke simbolike polako se gubio u zaboravu, iako se ikonografija i dalje nastojala slijediti. Kulturni reljefi iz kasnijeg doba pokazuju da je značenje prikaza, koji su još stotinjak godina prije toga svima bili razumljivi (dakako, u onoj mjeri u kojoj je to misterijska narav kulta dopuštala), polako padalo u zaborav.¹⁷² No, ako je vjerovati iskazima nekih današnjih sljedbenika tajnih društava, antički misteriji žive i dalje, pokriveni slojevima simboličkih velova i dobro skriveni od očiju svijeta.¹⁷³ Kao što sami kažu: "Znanje o antičkim misterijima nikad nije bilo otkriveno laicima osim putem simbola. Simbolizam je ispunio i potrebu da se sakriju svete istine od neposvećenih (...) i otkriju onima koji su upućeni da razumiju simbole (...) Simboli su nesumnjivo ingeniozni velovi koji prekrivaju istinu".¹⁷⁴ Borba između Krista i "Mitre" nastavlja se.

¹⁷¹ Istina, žene su se mogle priključiti kojem drugom kultu (primjerice Izidinom, Demetrimom ili kultu Velike majke), no svaki od njih imao je svoja vlastita ograničenja, usredotočivši se na male skupine odabranika. Jedino su mitraizam i kršćanstvo osvajali mase.

¹⁷² Usp. Zotović 1969, 70-71.

¹⁷³ Evo samo nekih izvadaka iz njihovih djela: "Masonerija je identična s antičkim misterijima (...) nastavljač misterija" (Albert Pike); "(...) u masoneriji, drevna religijska i filozofska načela još žive" (Manly P.Hall); "Antičke tajne doktrine, skrivene su u masonskim alegorijama i simbolizmu... Masonerija stalno ponavlja ove istine da bi ih sačuvala za buduće naraštaje" (George Steinmetz) (usp. Epperson 1997, 46, 164).

¹⁷⁴ Epperson 1997, 43, 51-52. Autor tvrdi da je proniknuo narav te istine koja se provlači kroz misterijske kultove sve do danas: "Služenje tajnošću, da bi se misli prikrivale od izvjesnih članova organizacije ili od javnosti, metoda je onih koji imaju nešto sakriti. To 'nešto' toliko je grozno i strašno da ga moraju prikrivati oni koji bi najviše izgubili kada bi se tajna otkrila. U slučaju tajnih društava, to je vjerovanje u Lucifera, koji se još zove i Sotona, odnosno Đavao" (Epperson 1997, 54).

POPIS LITERATURE

- Amorth 1995 Gabriele Amorth, Egzorcist govori, Biblioteka djela Obnove u duhu, knj. XXXII, Jelsa.
- ARP The Archaeology of Roman Pannonia (izd. A. Lengyel i G. T. B. Radan), Budapest 1980.
- Basler 1963/1964 Đ. Basler, Manji nalazi iz starije prošlosti Jajca, Zbornik krajiških muzeja, 2, 40-49.
- Basler 1966 Đ. Basler, Kasnoantičko doba, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 301-365.
- Beard, North, Price 1998 M. Beard, J. North, S. Price, Religions of Rome, I-II, Cambridge.
- Beck 1984 R. Beck, Mithraism since Franz Cumont, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, II (Principat), Berlin-New York, 2003-2115.
- Boesterd 1956 M. H. P. Den Boesterd, The Bronze Vessels in the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen, Nijmegen.
- Bojanovski 1988 I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela Centra za balkanološka ispitivanja, 66/6, Sarajevo.
- Breščak 1982 D. Breščak, Antično bronasto posodje Slovenije, Situla 22/1, Ljubljana.
- Brunšmid 1898-1899 J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, II, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, n. s. 3 (1898.), Zagreb, 150-205.
- Campbell 1954-1955 L. A. Campbell, Typology of Mithraic Tauroctones, Berytus, Archaeological Studies, 11, Copenhagen, 1-60.
- Campbell 1968 L. A. Campbell, Mithraic Iconography and Ideology, EPRO, Leiden.
- CIMRM M. J. Vermaseren, Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae, Den Haag, Vol. I, 1956., Vol. II, 1960.
- Comstock 1971 M. Comstock – C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts in Boston, Boston.
- Dyggve 1951 E. Dyggve, A History of Salonitan Christianity, Oslo.
- Epperson 1997 R. Epperson, Novi svjetski poredak, Zagreb.
- Evans 1883 A. J. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum, I i II, Westminster.
- Gabričević 1952a B. Gabričević, Mitrin kult na području rimske Dalmacije, disertacija, Zagreb.
- Gabričević 1952b B. Gabričević, Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike, GZM, n. s. 7, Sarajevo, 19-25.

- Gabričević 1953 B. Gabričević, O nekim mitričkim natpisima sarajevskog muzeja, GZM, n. s. 8, Sarajevo, 141-144.
- Gabričević 1954 B. Gabričević, Iconographie de Mithra Tauroctone dans la province romaine de Dalmatie, *Archaeologica Iugoslavica*, 1, Beograd, 37-52.
- Garbsch 1980 J. G. Garbsch, Ein Mithraeum am Inn, *Roman Frontier Studies* 1979, BAR International Series, 71/2, Oxford, 621-626.
- Gray 1987 J. Gray, Mitologija Bliskog istoka, Opatija.
- Hamman 1983 A. G. Hamman, Svagdašnji život prvih kršćana, Zagreb.
- Huld-Zetsche 1986 I. Huld-Zetsche, Archäologische Reihe Mithras in Nida-Heddernheim, Gesamtkatalog, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Frankfurt a/M.
- Kane 1975 J. P. Kane, The Mithraic Cult Meal in its Greek and Roman Environment, *Mithraic Studies*, 2, Manchester, 313-351.
- Leksikon Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva (ur. A. Badurina), Zagreb 1979.
- Lipovac Vrkljan 1997 G. Lipovac Vrkljan, Arheološke potvrde mitraičke religije na prostoru rimske provincije Dalmacije, Pitanje kontinuiteta (magistarski rad), Zagreb.
- Medini 1975a J. Medini, Mitrički reljef iz Banjevaca, *Diadora*, 8, Zadar, 39-88.
- Medini 1975b J. Medini, Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda, *Arheološka problematika Like*, Izdanja HAD-a, sv. 1, Split, 85-95.
- Medini 1976 J. Medini, Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, *Materijali*, 12, Zadar, 185-207.
- Medini 1985 J. Medini, Mithraica Jadertina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 11, Zadar, 61-71.
- Mócsy 1974 A. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London-Boston.
- Pašalić 1966 E. Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo, 171-300.
- Paškvalin 1962 V. Paškvalin, Antičko bronzano posuđe i nakit iz Ustikoline, GZM, n. s. 17, Sarajevo, 141-152.
- Paškvalin 1963 V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM, n. s. 18, Sarajevo, 127-153.
- Paškvalin 1970 V. Paškvalin, Kasnoantički grobovi iz Jajca, GZM, n. s. 25, Sarajevo, 29-38.

- Patsch 1897 K. Patsch, Mithraeum u Konjicu, GZM, 9, Sarajevo, 629-656.
- Patsch 1904 K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije, GZM, 16, Sarajevo, 31-59.
- Patsch 1914 K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju, GZM, 26, Sarajevo, 141-219.
- Pavić – Tenšek 1993 J. Pavić – T. Z. Tenšek, Patrologija, Zagreb.
- Perowne 1986 S. Perowne, Rimska mitologija, Svjetski mitovi i legende, Opatija.
- Petersdorff 2001 E. von Petersdorff, Demoni, vještice, spiritisti. Sve o postojanju i djelovanju mračnih sila, Split.
- Radnóti 1938 A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien, Dissertationes Pannonicae, II/6, Budapest.
- Raev 1977-1978 Boris A. Raev, Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien, Bericht der Römisch-germanischen Kommission, Band 58, 1977., II Teil, 1978., 605-642.
- Ratzinger – Messori 2001 J. Ratzinger – V. Messori, Razgovor o vjeri, Split.
- Rječnik J. Chevalier – A. Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb 1994.
- RCP Religions and Cults in Pannonia, Exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery 15 May – 30 September 1996, Székesfehérvár 1998.
- Renard 1952 M. Renard, Antiquités romaines, Les antiquités égyptiennes, grecques, étrusques, romaines et gallo-romaines du Musée de Mariemont, Bruxelles.
- Selem 1980 P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie romaine, EPRO, Leiden.
- Selem 1986 P. Selem, Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja, Historijski zbornik, 39/1, Zagreb., 173-203.
- Selem 1987 P. Selem, Inicijacijski prizor na fragmentu mitraičkog reljefa iz Murse, Opuscula archaeologica, 11-12, Zagreb, 131-140.
- Sergejevski 1937 D. Sergejevski, Das Mithräum von Jajce, GZM, 49/1, Sarajevo, 11-18.
- Sergejevski 1952 D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Šipova, GZM, n. s. 7, Sarajevo, 41-57.
- Suić 1965 M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora, 3, Zadar, 91-124.
- Šašel Kos 1993 M. Šašel Kos, An Unusual Gift for Mithras' Sanctuary in Saloniae, Tyche, 8, 145-147.
- Turcan 1993 R. Turcan, Mithra et le Mithriacisme, Paris.
- Vermaseren – Van Essen 1955 M. J. Vermaseren – C. C. Van Essen, The Aventine Mithraeum Adjoining the Church of Sta Prisca. A Brief Survey of the

- Dutch Excavations on the Aventine, Antiquity and Survival, 1, The Hague.
- Wielowiejski 1977 J. Wielowiejski, Research on Metal Vessels in the Last Thirty Years (1946-1975), *Archaeologia Polona*, 18, Ossolin, 137-172.
- Zotović 1969 Lj. Zotović, Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije, *Starinar*, 19, Beograd, 59-74.
- Zotović 1973 Lj. Zotović, Mitraizam na tlu Jugoslavije, Posebna izdanja Arheološkog instituta, knj. 11, Beograd.

Summary

An askos from a Mithraeum in Jajce with special reference on Mithraism as an imitation of Christianity

A metal askos was found in the 1930^s in the Mithraeum of Jajce (Fig. 1 a, b); due to special circumstances it has not been published earlier. It is a cast vessel 15,5 cm high, with a 17,5 cm long handle; its largest diameter is 10 cm and its volumen 4 dl. The nearest parallels to its shape are provided by the askoi from Boston (Fig. 5) and Dunapentele (Fig. 6 a, b). Its handle, decorated with vegetable motifs, is most similar to those from Nijmegen (Fig. 7) (cfr. Boesterd 1956, 64, n. 223, T X, 223) and Boston. According to Radnóti (Radnóti 1938, 145) the askos in question could be dated to the 1st century and ascribed to one of the south-Italian workshops. The first phase of the Jajce Mithraeum is dated to the 2nd century, which, however, is not an insurmountable obstacle to consider it the askos' findspot. For instance, the askos from Smočani in Thrace, stemming from the 1st century, was found in a grave from the mid-2nd century (cfr. Raev 1977-1978, 624, 633). On the other hand, the difficulty for a proper assessment of the askos as a Mithraic cult vessel lies in the fact that no other known and researched Mithras' sanctuary has ever yielded such a receptacle, in spite of the fact that the repertoire of cultic and utilitarian plate is fairly well known. Therefore, the askos from Jajce could have been a votive gift or a cultic utensil. These two possibilities actually complement, which is reflected in the fact that exactly utilitarian cult vessels were often donated as votive gifts.

The askos in question has called forth the opportunity to address Mithraism as a western mystery cult with next to no essential relation with the cult of Persian Mithras. Western Mithraism has readily been judged as an imitation of Christianity, and the Christian apologists have been approved of in their claim that Mithraism is based on the Devil's imitation of a liturgy as founded by Christ. Statements from Plutarch (*Pomp.* 24), Cassius Dio (62 (63), 5, 2) and Pliny the Elder (*NH* 30, 1, 6) can freely be taken as isolated episodes of the contact between Rome and original Mithraism. The West was going to be overwhelmed by Mithraism only 150 years later.

In its essential nature Mithras is a solar deity, the fact which has here been related to Satan who in the Bible is called Lucifer, the sun of Dawn. Mithras is the creator (Porphyry, *De antro nympharum*, 6), who, being responsible for the salvation and protection of the World, seeks to rule it. The same applies to Satan (*Gen* 3,4; *Is* 14, 13-14). Both Mithras and Satan are on a spiritual level the Invincible Sun, who grants his worshippers the enlightenment as reflected in these words: "And you will be equals to gods" (*Gen* 3, 4), the result being denying of God and taking his place. In this last act the militant nature of Satan is incorporated, who in the old Mediterranean myths acquired the guise of Prometheus, the bearer of the enlightenment directing to a rebellion against God. It should also be noted that in some of the sources Mithras also has been identified with Prometheus (*P. Oxy.* 15.1802, line 64, taken from Beck 1984, 2050).

There are many correlations between Mithraism and Christianity, which seem to corroborate the words of the Fathers of the Church (Tertullian, Origen, Justin Martyr) that Mithraic doctrine and rites incorporate a deliberately distorted and mocked picture of Christian doctrine and liturgy. Accordingly, elements of baptism and confirmation are being recognized in initiation, while the sacramental meal is a caricatured imitation of the Eucharist (other similarities are laid out neatly in a table within the text). All the above justifies the authoress' choice to use analogies with Christian rites in order to understand the function of the askos from the Jajce Mithraeum. If indeed it was a cult vessel, it could have been used in the rite of initiation (for the ritual washing of hands or for the pouring water over the initiate) or during the sacramental meal (also for the washing of hands or pouring drinks into glasses).

Key words: askos, Mithraism, Christianity, rituals, apologists

Translation: *Branka Migotti*